

Osmanlı Vakıflarında Kriz Yönetimi: Borçlanma Tahvili Uygulaması *

Ramazan Pantık**

Öz

Osmanlı Devleti'nin mali tarihi 1770-1840 yılları arasında büyük dönüşümlere, buhranlara ve kırılmalara sahne olmuştur. 18. yüzyılın ikinci yarısında girilen iki cepheli savaş, kırılğan yapıdaki Osmanlı ekonomisinin tüm dengelerini değiştirmiş, yüzde elliye aşan bütçe açıkları devleti daha radikal çözümler aramaya itmiştir. Diğer taraftan dönem boyunca yaşanan iktisadi ve mali sorunlar salt kamu maliyesiyle sınırlı kalmamıştır. Ekonomik ve mali sorunlar imparatorluğun en yaygın kurumsal yapılarından olan vakıfları da derinden etkilemiştir.

18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren pek çok paşa ve selatin vakfı, bir türlü kapatılamayan uzun süreli bütçe açıklarıyla ilk kez yüzleşmek zorunda kaldı. Vakıf idarecileri, Osmanlı merkez maliye bürokratlarının çabalarına paralel olarak yaşanan ekonomik krizden çıkış yolları ve stratejileri geliştirdiler. Bu çalışmada bütçe açıkları karşısında Osmanlı vakıflarının geliştirmiş olduğu kurumsal kriz yönetme pratiklerini ve borçlanma yöntemleri ele alınmakta; ekonomik sorunlar yaşayan vakıfların acil finansman akışını öncelikle öz sermayesinden karşılamaya çalıştığı ve bu yapı içerisinde borçlanma tahvili yoluyla piyasaya arz edilen vakıf duaguy yevmiyelerinin etkin rol üstlendiği savunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı vakıfları, kriz yönetimi, borçlanma tahvili, kredi, duaguy, sarraf.

Crisis Management in Ottoman Waqfs: Debt Bonds

Abstract

The financial history of the Ottoman Empire witnessed great transformations, depressions, and ruptures between 1770 and 1840. In the second half of the 18th century, the two-front war changed the entire balance of the fragile Ottoman economy, and budget deficits exceeding 50 percent pushed the state to seek more radical solutions. At the same time, the economic and financial problems experienced during the period were not limited to public finance: economic and financial problems deeply affected the waqfs, one of the empire's most widespread institutional structures.

From the last quarter of the 18th century onwards, many pasha and sultanic endowments for the first time faced prolonged budget deficits that could not be closed. In parallel with the efforts of the Ottoman central finance bureaucrats, waqf administrators developed strategies and ways out of the economic crisis. In this context, the article examines the institutional crisis management practices and borrowing methods developed by Ottoman foundations in the face of budget deficits. The study argues that foundations facing economic problems tried to meet the urgent needs of financing primarily from their own capital, and within this structure, waqf duaguy positions, which are offered to the market via dept bonds, play an active role.

Keywords: Ottoman waqfs, crisis management, loan, dept bonds, duaguy, sarraf (moneylender)

* DOI: 10.16971/vakiflar.1547220

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Eylül 2024 / September 2024

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Aralık 2024 / December 2024

** Dr., Vakıf Uzmanı, Vakıflar Genel Müdürlüğü; Ankara-Türkiye; e-mail: ramazanpantik@gmail.com; ORCID: 0000-0003-4543-5617.

Osmanlı Vakıflarında Mali Kriz

Osmanlı sultanları ve hanedan üyeleri ile yönetici üst sınıfa mensup kişilerin kurdukları ve Haremeyn, sadr-ı âlî ve şeyhülislamlik gibi idari mekanizmalar tarafından denetlenen *merkezi vakıflar*, imparatorluğun onlarca farklı şehrine dağılmış farklı türde kaynaklardan beslenen ve devasa meblağlara varan bütçelere sahipti. Bu vakıflar, Osmanlı coğrafyasına yayılmış çok sayıdaki vakıf köylerinden, çiftliklerden, han, bedesten, hamam, dükkân ve kapanlardan elde edilen gelirleri yönetim merkezlerine aktarmakta ve buradan önce kent merkezine, sonra merkezden dışarıya doğru altyapı ve imar faaliyetleri, sağlık ve sosyal güvenlik ile istihdam hizmetleri vb. harcamalarla yeniden dağıtıma tabi tutmaktaydılar. Bu açıdan yürüttükleri kamusal hizmetlerle devletin cari harcamalarının önemli bir bölümünü finanse eden, yerel ekonomiyi, ulusal ve uluslararası ticaret sektörünü destekleyen merkezi vakıfların her birini büyük bir iktisadi kurum olarak ele almak gerekir. Tüm bu faaliyetlerin yürütülmesi ve vakıfların kurumsal gelişiminin sürekliliği iyi organize edilmiş bir yönetim ve denetim mekanizmasını ve çok daha önemlisi mali açıdan iyi kurgulanmış gelir-gider kapasitesini zorunlu kılmaktaydı.

Osmanlı coğrafyasında kurulan merkezi vakıflar, nakit vakıfları ile bireysel hayır sahipleri tarafından oluşturulan on binlerce küçük vakıflardan farklı olarak zirai ve kentsel olmak üzere iki ana gelir kaynağına sahipti. Zirai kaynakların esas ögesini kırsal kesimde tarımsal üretimden alınan şer'i ve örfi vergiler oluşturmaktaydı. İltizam sisteminin yaygınlaşmasıyla birlikte vakıf idarecileri miri mukataalarda olduğu gibi vakıf mukataa birimlerini mültezimlere ihale etmeyi tercih ettiler. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bazı vakıf mukataa birimleri mâlikâne ve esham yöntemlerinin konusu olmaya başladıysa da iltizam sistemi vakıf zirai kaynakların klasik yönetim sistemi olma özelliğini korumuştur. Kentsel kaynaklar ise vakıfların kent merkezlerinin ticari, ekonomik ve sosyal etkileşim üslerinde yoğunlaşan dükkân, han, hamam, menzil, debbağhane, mumhane, depo, oda, yahudihane, gümrük, mağaza vb. gayrimenkullerin kiralardan meydana gelirdi. *İcâre-i vâhide* denen ve esası 1 ila 3 yıllık bir süreyi ihtiva eden basit kiralama yöntemi, 17. yüzyılın sonlarına kadar vakıf gayrimenkullerinin başat kiralama biçimi olarak varlığını sürdürdü. 1660 tarihli büyük İstanbul yangını ile II. Viyana Kuşatması sonrasında yaşanan bozgunla birlikte *icâre-i vâhide*, yerini yüzyılın sonlarından itibaren uzun vadeli çifte kiralama yöntemi olan *icâreteyne* bıraktı. Müslim-gayrimüslim ayrımı gözetmeksizin toplumun her kesiminden ilgi gören ve bu sayede oldukça popüler bir yatırım aracı olan *icâreteyn* sistemi, 18. yüzyılda, merkezi vakıf gayrimenkullerinin işletilmesinde en yaygın kullanılan kiralama yöntemine dönüştü. Bu mali yapı içerisinde 18. yüzyılın ortalarına kadar, büyük ölçüde klasik vakıf örgütlenmesini muhafaza eden Osmanlı vakıf kurumları, 18. yüzyılın son çeyreğinde iyice belirgin hale gelen genel bir mali buhran evresine girmiştir.

Hiç şüphesiz 19. yüzyılın arifesinde Osmanlı Devleti'nin yaşadığı mali krizler salt kamu maliyesine özgü değildi. 18. yüzyılın ikinci yarısındaki iki cepheli savaşların ortaya çıkardığı mali buhranlar, devletin en büyük kurumsal yapılarından olan vakıfları da derinden sarsmıştı. Pek çok paşa vakfında 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren artarak devam eden mali sorunlar, yüzyılın sonlarına ve yeni yüzyılın başlarına gelindiğinde ancak büyük çapta sarraflardan alınan kredilerle ikame edilebilen mutlak bir krizi¹ işaret etmektedir.

Çalışma kapsamında farklı vakıflara ait yüzlerce vakıf muhasebesinin incelenmesi, 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren karakteristik bir özellik kazanan vakıflardaki mali sorunların bazı ortak öğelerine ışık tutar. İlk sorun merkezi vakıfların en büyük gelir kaynağı konumunda olan kırsal gelirlerin, hızla artan fiyat hareketlerine ivedi ve düzgün adapte edilememesinde yaşanmıştır. Bazı vakıfların mültezimlerle sıkı pazarlıklarla mukataa bedellerine zam yapma uğraşı, artan maliyetler karşısında

1 Ekonomik bir terim olarak "kriz" kelimesi Osmanlı iktisat literatüre 1850 yılında giriş yapmış ve Türkçe'ye "buhran" lafzıyla tercüme edilmiştir (Cevdet Paşa, 1991: 21).

yetersiz kalmıştır. Ancak bundan daha önemlisi, yüzyılın ikinci yarısında savaş ekonomisinin yarattığı buhranlar nedeniyle kamu maliyesi lehine uygulanan bazı politikalar, vakıflarda önemli gelir kaybına ve neticede finansal sorunlara neden olmuştur. Kamu maliyesi lehine uygulanan politikanın temelinde devletin darphane kurumu aracılığıyla çok sayıda vakıf mukataasının kontrolünü ele alarak gelirine el koyması yatmaktadır. 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı merkezi idaresi, kamu maliyesinin çıkarları adına müteveli ve evladı bulunmayan ve bütçe fazlası doğrudan Haremeyn, Darüssaade ağalığı hazinesi, ceyb-i hümayûn gibi merkezi birimlere aktarılan yüzlerce vakıf mukataasının gelirini esham ve mâlikâne yöntemleriyle satmış, elde edilen muaccele ve faizleri Darphane ve İrad-ı Cedid Hazinesi'ne aktarmaya başlamıştır.² Kamu maliyesi açısından kısa sürede hazineye önemli bir finansman akışı sağlayan bu uygulama vakıflar açısından mali sorunlara yol açmıştır.

Vakıflardaki finansal krizin ikinci ögesini, artan fiyatlar ve harcamalar karşısında vakıfların kentsel kira gelirlerinde yaşanan kayıplar oluşturmuştur. Bilindiği üzere 1770'lerden II. Mahmut'un saltanatının sonuna kadar süren 70 yıllık dönemde, sık sık yaşanan savaşlar ve girilen bir dizi köklü reformlar nedeniyle Osmanlı Devleti devasa bütçe açıklarıyla karşı karşıya kalırken, diğer yandan Osmanlı tarihinin en hızlı ve büyük taşışşilerine sahne olmuş ve taşışşilerin neden olduğu enflasyonist baskılar aynı dönemde 14-15 katına ulaşan fiyat artışlarına yol açmıştır (Pamuk, 2017: 181, 186-192; 2014: 1-26; Mustafa Nuri Paşa, 1980: 305-06). Fiyat artışları ve neden olduğu bir dizi gelişme, kamu maliyesi dışında imparatorluğun en büyük hububat alıcısı ve personel istihdam eden kuruluşları olan vakıfları doğrudan etkilemiştir. Fiyat artışlarının yıkıcı etkisi özellikle imaret işleten vakıflar için çok daha ağır hissedilmiştir. İmaret harcamalarının yol açtığı mali sorunlar, 1770-1840 arasındaki yıl sonu kesin hesapları incelenen onlarca vakfın genel karakteristik özelliğidir. Fiyat artışlarına paralel olarak harcamalar artarken vakıfların öz sermayesi niteliğindeki kentsel gelir üniteleri bu artışa ayak uyduramamıştır. 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde merkezi vakıfların dükkân, han, hamam, mahzen, menzil, mumhane vb. türünden kentsel kaynaklarının neredeyse tamamına yakını *icâreteynli* ve *gedikli* mülklere dönüştürülmüştü. Bu nitelikteki taşınmazların aylık kira bedelleri düzenli aralıklarla güncellenemediğinden artan fiyatlara yenik düşmüştür. Bunun sonucunda ekonomik koşullarda yaşanan büyük fiyat artışlarına rağmen, vakıfların kentsel gelirleri piyasa karşısında hızla gerilemeye başlamıştır. *icâre-i vâhideli* bir taşınmazı *icâreteyne* tahvil yoluyla yüklü bir yeni muaccele imkanından mahrum kalan vakıflar, artan oranda mahlul muaccelelerinden gelecek peşinata bel bağlar duruma gelmiştir.

Bazı kimselere yeni kaynak yaratmak amacıyla usulsüz olarak ihdas edilen yeni kadro sorunu, harcamalar dengesinde vakıfları mali sorunlara iten diğer önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. III. Selim döneminde darüssaade ağaları, sadrazam, şeyhülislam ve evkaf müfettişliğine gönderilen çeşitli ferman ve emirlerden, bu nezaretlerce denetlenen vakıfların nazırlarına kendi kapı halkları, yakınları, akrabaları, evlat ve torunlarına vakıf şartına mugayir ihdas ettikleri kadroları, "vakfın harabiye-tine" sebep olduğu gerekçesiyle iptal etmeleri emredilir. Bu bağlamda örneğin 1794 tarihli bir ferman konunun geldiği ekonomik boyutları göstermesi bakımından önemlidir.³ Buna göre "evkâf-ı selâse" olarak isimlendirilen ve sadrazamlar tarafından denetlenen Fatih Sultan Mehmet, Sultan I. Selim ve Sultan Süleyman vakıflarının nazırı Sadrazam Yusuf Paşa zamanında "kendi evlâd ve ahfâd ve tevâbi'i ve evâhıkına", "ağızlarını kapatmak için bazı hademe-i vakfa duaguy vazîfesi tevcih ve ihdâs" edildiği ve Derviş Paşa, Darendeli Mehmet Paşa ve Ağa Mehmet Paşa zamanında yaygınlaşan bu uygulamanın vakıfları büyük zarara uğrattığı ayrıntılı bir şekilde anlatılarak bu nitelikteki akraba atamalarının iptali emredilir. Bununla da yetinmeyen merkezi yönetim olası usulsüz atamaların önüne geçebilmek adına

2 VGMA, Defter-i Evamir ve Gayrihi an Hazine-i İrad-ı Cedid (d. 381); Defter-i Darphane-i Amire (d. 396); Defter-i Kuyudat-ı Darphane-i Amire ve Hazine-i Mukataat (d. 1315).

3 BOA, EM, 26-125/137.

sadrazamların atama yetkisini kaldırır. İlginç bir şekilde yakın akraba ve tanıdıklara usulsüz şekilde tevcih edilen bu nitelikteki atamalar, merkezi bürolardan atanan mütevelliler eliyle yönetilen ve sorumlu nazır tarafından denetlenen merkezi vakıflarla sınırlı değildir. Pekâlâ vakıf kurucusunun kendi alt soyundan gelen mütevelliler tarafından idare edilen ve mali sorunlar yaşayan vakıflarda da bu suistimaller yaygın olarak izlenebilmektedir. Bu bağlamda Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı hakkında 1795-1797 arasında düzenlenen teftiş raporları ve sonucunda çıkan ferman, vakıflarda yaşanan suistimallerin çeşitlerini ve boyutunu örneklemesi bakımından oldukça önemlidir (Pantık, 2021: 393-398). 1770'li yıllardan beri büyük mali problemler yaşayan, buna karşın personel harcamaları hız kesmeden artan vakfın son mütevellisi Mehmet Bey'in ölümü üzerine yerine geçen oğlu Mustafa Bey zamanında başlatılan soruşturmalar neticesinde, vakfın cabisi Osman Ağa, üç farklı soruşturmada suçlu bulunmuştur. Cabi Osman, 1785-1795 arasında vakfın 18 vezayif kadrosunu cebren kendi üzerine geçirmiştir. Yapılan soruşturma neticesinde vakıftan evlat maaşı alan 41 kişiden 23'ünün vakıf evladı olmadığı, bunlardan 11'inin doğrudan Cabi Osman'ın kendisi, eşi ve yakın akrabalarından kişileri vakıf evladı gibi gösterdiği ve bu sayede vakıftan yüklü miktarda maaş aldığı tespit edilmiştir. Cabi Osman, son olarak vakfın çeşitli gayrimenkullerini satmaktan suçlu bulunarak görevden azledilmiştir. Evkaf müfettişi ve Defterdar Mehmet Emin Efendi tarafından yapılan hesaplama göre Cabi Osman'ın suistimallerinin vakfa maliyeti 5 milyon akçedir. Soruşturmanın yürütüldüğü yıllarda vakfın yıllık gelirinin 2 milyon akçe civarında olduğu göz önüne alındığında sadece bir kişinin yaptığı suistimalin vakfa ne kadar büyük zarar verdiği daha da belirginleşmektedir. Kısaca vakıflarda yaşanan çeşitli suistimaller ve ekonomik kriz nedeniyle şahısların usulsüz olarak ihdas ettiği kadrolar ve atamalar, vakıfların mali krize girmesinin bir diğer nedenidir.

1770'lerden 1830'lu senelere kadar devam eden süreçte muhasebeleri incelenen vakıflar arasında, özellikle aşağıda listelenen vakıfların süreklilik arz eden ve kriz boyutuna varan bütçe açıklarıyla yüzleşmek zorunda kaldığı tespit edilmiştir: Mihrimah Sultan-Rüstem Paşa ve kızları Ayşe Sultan vakıfları, Mihrîşah Sultan Vakfı, II. Murat Vakfı, Sultan Orhan Vakfı, Sokullu Mehmet Paşa ve eşi İsmihan Sultan vakıfları, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, Köprülü Mehmet Paşa ve oğlu Fazıl Ahmet Paşa vakıfları, Köprülü Amcazade Hüseyin Paşa Vakfı, Atik Valide Sultan Vakfı, Ayasofya Vakfı, Sultan Selim Vakfı, Süleymaniye Vakfı, Zal Mahmut Paşa ve eşi Şah Sultan vakıfları, Pertev Paşa Vakfı, Kaptanıderya Hayrettin Paşa Vakfı, Cedit Ali Paşa Vakfı, Bayram Paşa Vakfı, Cerrah Mehmet Paşa Vakfı, Yemen Fatihî Gazi Sinan Paşa Vakfı, Şeyhülislam Ebussuud Efendi Vakfı, Rum Mehmet Paşa Vakfı, Kılıç Ali Paşa Vakfı, Ferruh Kethüda Vakfı, Üsküdar Doğancılarca Metfun İsfendiyarzade Hacı Ahmet Paşa Vakfı, Karaca Ahmet Paşa Vakfı, Mirimiran Mehmet Paşa ve biraderleri Halil Paşa ve İbrahim Ağa ile mülhakatı Saliha Hatun vakıfları, Sadrazam Mustafa Paşa bin Abdurrahman Paşa Vakfı, Ramazanoğlu Piri Mehmet Paşa ve Halil Bey vakıfları, Sadrazam Damat Şehit Ali Paşa Vakfı, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Kethüdası Ahmet Kethüda Vakfı, İsmihan Kaya Sultan Vakfı, Kaymak Mustafa Paşa Vakfı, Yusuf Paşa Vakfı, İbrahim Paşa Vakfı, Hersekzade Ahmet Paşa Vakfı, Kemankeş Kara Mustafa Paşa Vakfı.⁴

Vakıflardaki mali krizin boyutu ve bazı vakıflar hakkında ayrıntılı muhasebe dökümleri diğer bir çalışmamızda analiz edildiği için burada daha fazla üzerinde durulmayacaktır (Pantık, 2024: 845-898). Bu çalışmada finansal sorunlar yaşayan vakıfların kurumsal olarak geliştirdikleri kriz yönetme pratikleri irdelenmektedir. Bu incelemeyle ilk kez gün yüzüne çıkartılan ve bu bağlamda özellikle vurgulamaya çalıştığımız diğer husus, vakıf duaguy cihetlerinin bir tür borçlanma tahvili olarak kullanılmasıdır. Vakıf

4 BOA, EM, 118-127; BOA, Ev.HMH.d 4792, 5411, 5332, 5538, 5677, 5727, 5739, 5845, 5909, 5932, 5963, 6030, 6143, 6185, 6352, 6408, 6490, 6501, 6552, 6557, 6567, 6697, 6729, 6793, 6856, 6871, 7061, 7094, 7220, 7232, 7238, 7367, 7430, 7432, 7523, 7636, 7595, 7734, 7777, 7824, 7828, 7862, 7882, 7928, 8015, 8060, 8083, 8126, 8140, 8172, 8250, 8268, 8308, 8378, 8449, 8641, 8664, 8719, 8801, 8849, 8858, 8877, 8930, 9078, 9168, 9358; BOA, Bab-ı Defteri, HMH.d: 21672-A, 21641; BOA, Evkaf Defteri: 9413, 9726, 12170, 12715, 13617.

kurumlarına muazzam acil nakit akışı sağlayan ve bu sayede pek çok vakfı “müceddeden ihyâ ve vakf-ı sâni”ye dönüştüren uygulama, çeşitli boyutlarıyla tanıtılacaktır.

Osmanlı tarihinin en yaygın ve en uzun ömürlü kurumları olan vakıfların kurumsal kriz yönetme pratikleri ve mali buhran dönemlerinde geliştirdikleri finansal stratejilere dair bilgilerimiz henüz çok sınırlıdır. 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kronik hale gelen bütçe açıkları karşısında Osmanlı vakıflarının geliştirdiği kurumsal kriz yönetme pratiklerinin ve mali reaksiyonların ne derece başarılı olduğu henüz incelenmemiştir. Yüzlerce vakıf muhasebesi ve borçlanma kayıtlarının analizi, mali sorunlarla baş etmek zorunda kalan vakıfların kendi rezerv kaynaklarından yararlanma, esham ihracı, cari geliri attırmaya yönelik ek tedbirler, tahvil ihracı, kaynakları ve harcamaları yeniden bölüştürme ve nihayet borç alma yöntemlerini tecrübe ettiğini gösterir.⁵ Kaynakların yetersiz kaldığı, sermaye ve likidite olanaklarının sınırlı olduğu, harcamaların acil ve zorunluluk arz ettiği durumlarda borçlanma, tek ve zorunlu seçenek olarak ortaya çıkar.

Ekonomik sorunlar yaşayan vakıflar acil finansman akışını öncelikle öz sermayesinden karşılamaya çalışmıştır. Bu kapsamda vakıfların borçlanma ve yeni kaynak yaratma stratejilerini iki ana kategoride incelemek mümkündür: Kendi öz sermayesinden yeni kaynak yaratma (iç finansman) ve borçlanma (dış finansman) yoluyla kaynak yaratma.⁶

Öz Sermayeden Yeni Kaynak Yaratma Yöntemleri ve İç Finansmanın Bileşenleri

Vakıfların öz sermayeleri, kuruluş aşamasında vakfiyeye konu olmuş mal varlıkları ile bütçe fazlalarından otofinansman yöntemiyle daha sonra elde edilen tüm varlıkları ifade eder. Devletin çeşitli büroları tarafından denetlenen ve yönetilen büyük kurumsal vakıfların öz sermayeleri dükkân, han, hamam, değirmen, fırın, mum ve yağ imalat atölyeleri, debbağhane, ev, yahudihane, frenkhane, kervansaray, bedesten gibi kent merkezlerinde ve çevresinde konumlanan ve genellikle kiraya verilerek işletilen *kentsel kaynaklar* ile Osmanlı coğrafyasına yayılmış vakıf köylerinden ve çiftliklerinden beslenen, kaynağı tarımsal üretime dayanan *zirai kaynaklardan* meydana gelirdi (Orbay, 2013: 37-38; 2017: 146-147; Barkan, 1971: 115-117; 1964: 241-242; Pantık, 2014: 54-59). Vakıfların kurumsal gücü, öz sermayelerinin büyüklüğü ve çeşitliliği ile doğru orantılıdır. Sermayenin çeşitliliği sektörel kriz dönemlerinde birçok vakfın sürekliliğini sağlamıştır. İlk fon kaynağı olması, borca karşılık bir güvence ve ipotek olması sebebiyle vakıf kurumlarına teminat sağlaması bakımından öz kaynağı zengin ve güçlü vakıflar, kriz dönemlerinde öncelikle kendi sermayelerinden yeni kaynak akışına yönelmiştir. Vakıfların faizsiz sermaye artışını sağlayan yeni kaynak bulma yöntemleri beş başlıkta toplanabilir: Gelecek yıllara ait gelirlerin önceden tahsili, *icâre-i vâhide* ile işletilen bazı kentsel kaynakların *icâreteyne* tahvili, sermaye ve harcamaların yeniden düzenlenmesi, esham ihracı ve son olarak vakıf duaguy cihetlerinin borçlanma tahvili olarak kullanılması.

Osmanlı vakıf kurumları, 18. yüzyılın sonlarına kadar, büyük ölçüde klasik vakıf örgütlenmesini koruyabilmiştir. Yüzyılın sonunda III. Selim önderliğinde devletin klasik kurumsal yapısında geniş çaplı ıslahat hareketleriyle başlayan yeni düzen hareketi (nizâm-ı cedit), özellikle mali ve askeri sahada önemli dönüşümlere sahne olmuş, bu hareketin sonucu olarak benzer dönüşüm ve değişimler vakıf kurumlarına da tesir etmiştir. Vakıf kurumları değişen şartlara uyum sağlamak adına farklı yöntemler geliştirmek zorunda kaldı. Yeni kurumlar farklı fırsatları ve iş birliği imkanları yarattı. Yeni düzende önemli bir kurumsal figür haline gelen sarraflarla vakıfların kurdukları çok boyutlu ortaklıklar bunun önemli bir yansımasıydı. Diğer taraftan duaguy borç senetleri, değişen piyasa şartları karşısında va-

⁵ İMÜF, Evkaf Müfettişliği, 280; 283, 289, 311, 322, 326, 332, 339.

⁶ Vakıfların sarraflardan borçlanma kredileriyle sağladıkları dış finansman yöntemleri ve bu yöntemin etkinliği için bkz. Pantık (2024: 859-878).

kıfların hemen adapte olabildiği son derece etkili ve önemli bir gelişmeydi. Vakıflar, yeni döneme iç ve dış finansman araçlarını çeşitlendirerek girdi. Osmanlı vakıf kurumları, klasik kurumsal yapılarını koruduğu dönem boyunca da mali darlık dönemleri için geliştirilen çeşitli iç finansman yaratma stratejilerine sahipti: Gelecek yıllara ait gelirlerin önceden toplanması, *icâreteyn*, tasarruf tedbirleri kapsamında harcama ve gelir dengesinin düzenlemesi.

Gelecek Yıllara Ait Gelirlerin Önceden Tahsili

Gelirlerin önceden tahsili, bütçe açığını kapatmada vakıfların başvurduğu en sık yöntemlerin başında gelir. Bu yöntem sayesinde mali kriz dönemlerinde öz sermaye gelirini tümüyle tüketen vakıflar, mevcut sermayesinden taviz vermeksizin sonraki yıllarda tahsil edeceği gelirleri peşinen tahsil etme yoluna giderdi. Kısa vadeli mali sorun yaşayan vakıf yönetimi, öz sermayesi niteliğindeki bir mukataa birimi için muhasebe dönemindeki cari bedeli üzerinden bir mültezimle anlaşıp; üç yıla kadar çıkabilen bir sürede, tahakkuk edecek olası geliri mültezimden peşin tahsil ederdi. Esasen bu yöntem vakıflara özgü bir uygulama değildi. Osmanlı merkez maliye bürokratları da bütçe açıklarını önlemek adına sıklıkla gelecek yılların gelirini önceden tahsil ederdi (Cezar, 1986: 100-102; 1974: 293). Gelecek yılların iltizam bedellerinin önceden tahsili, genellikle eksi bakiyeyle kapanan bir önceki mali yılın açığını kapatmak için kullanılırdı. Bu sayede vakıflar kısa vadede faizsiz yüklü bir finansmana kavuşur ve gelir-gider dengesini yeniden düzenlerdi. Uygulama her ne kadar kısa vadede acil finansman akışı sağlasa da uzun vadede, özellikle mali sorunların süreklilik arz ettiği yıllarda, gelecek yılların gelirini tüketen vakıflar için ciddi mali sorunlara dönüşme potansiyeli taşıyordu.

Bu bağlamda örneğin Amcazade Hüseyin Paşa Vakfı, 1797 yılı muhasebe döneminde İnebahtı kazasında Bozikişte ve Mihaliç kazasında İkizciyan mukataalarının sonraki yıla ait geliri olan 2.358.100 akçeyi önceden tahsil etmişti.⁷ 1798 senesi muhasebe döneminde ise bu yılın mukataa geliri önceden tahsil edilmiş olduğundan vakıf mütevellisi Mehmet Sait Bey bu kez bir sonraki yılın mukataa bedeli olan 2.358.100 akçeyi mültezimden Bozikişte ve İkizciyan mukataalarını ipotek göstererek peşinen almış, bu sayede 1.704.720 akçeye ulaşan faiz ödemesi yapabiliyordu.⁸

Köprülü Mehmet Paşa ve oğlu Fazıl Ahmet Paşa vakıflarının 1797 yılı bütçe geliri olan 116.731 kuruşun 57.853 kuruşu Şuğur, İdlip, Hacıköy, Kandiye, İzmir, Turhal, Bozcaada, Köprü ve Safranbolu mukataalarının aslen bir sonraki yıl tahsil edilmesi gereken gelirinin erken tahsil edilmesi sayesinde oluşmuştu.⁹ Bir sonraki yılın (1798) gelirini oluşturan 15.020.740 akçenin 7.854.460 akçesi, yine gelecek yılın mukataa gelirine ait olarak mültezimden peşinen alınmasına rağmen vakıf, 5.965.325 akçe açık vermekten kurtulamamıştı.

Sokullu Mehmet Paşa ile eşi İsmihan Sultan Vakfı, Mart-Şubat 1189/1775 mali dönemini kapsayan muhasebe yılı içerisinde, 1190 ve 1191 (1776-77) yıllarının 8.856.000 akçe tutan mukataa gelirini mültezimden önceden tahsil etti.¹⁰ Bu sayede 1775 mali yılında 12.541.520 akçe gelire ulaşarak 8.581.200 akçe bütçe fazlası elde edildi. Ancak bir sonraki yılın dönem gelirinin tahakkuku, büyük ölçüde önceden tahsil edildiği için, 1.426.204 akçede kaldı ve bu nedenle vakıf, 2.409.083 akçe açık verdi.¹¹ Benzer şekilde aslen 1777 senesine ait olan mukataa geliri, 1775'te önceden tahsil edildiği için vakfın dönem hesabı 4.464.945 akçe açıkla kapandı.¹² Sonraki yılın bütçe açığı ise 6.321.639 akçeye ulaşmıştı.¹³ Bu vakıf örneğinde kısa vadede muazzam nakit sağlayan uygulamanın, bütçe açık-

7 BOA, Ev.HMH.d 6567/15.

8 BOA, Ev.HMH.d 6567/77-78.

9 BOA, Ev.HMH.d 6567/16.

10 BOA, EM, 26-119/127.

11 BOA, EM, 26-119/129.

12 BOA, EM, 26-120/23.

13 BOA, EM, 26-120/114.

larının süreklilik arz ettiği uzun vadede çözüm üretmekte yetersiz kaldığı gözlemlenmektedir. Benzer şekilde Kaymak Mustafa Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Nişancı Cedit Mehmet Paşa, Mihrimah Sultan ve Rüstem Paşa vakıfları gibi vakıflar düzenli olarak gelecek yıllara ait gelirleri önceden tahsil ederek kısa vadeli faizsiz sermayeye ulaşabiliyordu.¹⁴

İcâre-i Vâhideli Kentsel Kaynakların İcâreteyne Tahrili

İcâreli taşınmazların *icâreteyne* dönüştürülmesi Osmanlı vakıf kurumlarının finansman için başvurduğu en yaygın öz kaynak yaratma yöntemlerindendi. Uygulamanın esası, vakfın özgülenmiş sermayesinden *icâre-i vâhide* yöntemiyle kiraya verilen ve büyük gelir kaynağı niteliğinde olan han, hamam, fırın, debbağhane, menzil, gümrükhane, yağhane ve değirmen gibi gayrimenkullerin *icâreteyne* dönüştürülmesine; böylece *muaccele* adıyla yüklü miktarda nakit sermayenin elde edilmesine dayanır. Bu sayede vakıf, ihtiyacı olan acil nakit finansmanına herhangi bir faiz harcaması yapmadan erişim sağladı. Diğer taraftan vakıf bu uygulamayla, kimi zaman bir taşınmazın getirdiği yıllık gelirden daha fazlasına mal olabilen bakım, tamirat ve yeniden inşa gibi maliyetli işleri yeni kiracıya yükleyerek önemli bir gider kaleminden de kurtulmuş oluyordu. *İcâreteyn* sistemiyle vakıflar; taşınmazın rayiç bedelini alma, mahlûl olarak kendisine rücu eden bir taşınmazı yeniden kiraya verme, tamirat-restorasyon ve yeniden inşa sorumluluğundan tümüyle kurtulma veya masraflara kiracıyı da ortak etme, ecr-i misil değerinde *müeccele* alma gibi bir dizi yeni kazanımlar elde etmiştir (Pantık, 2017: 75-104). Acil nakit ihtiyacı karşısında öz kaynakları zengin tüm paşa, ümera ve vezir vakıflarınca uygulanan *icâreteyn* yöntemi, vakıflara kriz dönemlerinde sağladığı nakit finansman akışıyla bir nevi sigorta ve kalkan görevi üstlenmiştir.

Öz sermaye bakımından imparatorluğun en zengin paşa vakıflarından biri olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, 1693'ten 1743'e kadar oldukça istikrarlı ve güçlü bütçe dengesine sahipti. Dönem boyunca vakıf çoğunlukla bütçe fazlası vermiş, yer yer görülen bütçe açıkları ise öz sermayeden biriken fondan finanse edilmisti. Ancak İzmir'in yaklaşık üçte ikisini küle çeviren 1742 tarihli büyük yangın, vakfın tüm bütçe dengesini alt üst etmiştir. Yangının yol açtığı tamirat harcamaları, 1743-46 yılları arasında, senelik 1 milyon akçeyi aşan bütçe açıklarına sebep olmuştu. İzmir'in meşhur Frenk Sokağını küle çeviren bu yangın, bölgeyi yatırım üssü olarak kullanan Merzifonlu ve Köprülü Ahmet Paşa vakıflarında ağır maddi kayıplara yol açmıştı. Yangın, Merzifonlu Vakfı'na ait Cezayirli ve Vezir hanlarını, Frenk Sokağı üzerinde bulunan ve yabancı elçiliklere kiraya verilen üç büyük konsolosluk binasını, bir yahudihaneyi, mahkeme binasını ve Yeşil Direkli Hamam'ı küle çevirmiş ve bu yapılar üzerinde ağır tahribatlara neden olmuştu. 1743 yılında başlatılan tamirat çalışmaları, 5.025.180 akçe harcanarak, nihayet 1747'de tamamlanabilmiştir. Bu zorlu süreçte vakıf, dönem gelirinin yaklaşık iki katına ulaşan tamirat harcamalarını finanse etmek için, *icâre-i vahide* ile işletilmekte olan Yedikule, Süleymaniye ve Galata semtlerindeki değirmen, masdariye binası¹⁵, oda, mahzen, fırın gibi bazı gayrimenkullerin *icâreteyne* dönüştürülmesi sayesinde elde edilen yüklü miktarlardaki *muaccele* gelirini kullanmıştı.¹⁶ Yaklaşık 20 yıl sonra İzmir'in Cami-i Atik Mahallesi'nde bulunan Büyük Han'ın tamirat ve restorasyonunun 1.163.520 akçe tutarındaki finansmanı yine *icâreteyn*den elde edilmişti.¹⁷ Merzifonlu Vakfı söz konusu hanın tamirâtı için gerekli olan acil nakit ihtiyacını, Galata gümrüğü ve kapanı ile Süleymaniye semtindeki bir fırın ve değirmenin *icâreteyne* dönüştürülmesi sayesinde elde edilen 1.245.600 akçe tutarındaki *muaccele*sinden karşılamıştı.¹⁸ Vakfın cari yıl gelirinin üç katına ulaşan

14 BOA, Ev.HMH.d 5727, 5845, 5932, 6352, 6871, 7220, 7232, 7238, 7595.

15 Galata gümrüğünün yanında şarap vb. içkiler ile bazı maddelerden alınan vergi için inşa edilen müstakil yapıdır.

16 BOA, Ev. HMH.d 4731, 4563, 4495.

17 BOA, Ev. HMH.d 5963.

18 "Berâ-yı mu'accele-i gümrük ve kapan der Galata. An cânib-i vakf bi'l-icâreteyn furuht-şod berâ-yı tamir-i han der İzmir. Ber müceb-i i'lâm ve fermân-ı âli: 855.600", "...Berâ-yı mu'accele-i fırın ve âsiyâb der nezdi Süleymaniye. An cânib-i vakf bi'l-icâreteyn furuht-şod berâ-yı tamir-i han der İzmir. Ber müceb-i i'lâm ve fermân-ı âli: 240.000", BOA, EM, 26-120/49.

1831 yılı bütçe açığı karşısında ise dış finansmanın yanı sıra öz sermayeden olup Merzifon'da bulunan iki hamam ve bir han ile Mudanya Hanı *icâreteyn*e dönüştürülmüş, bu sayede yüklü bir kaynak akışı sağlanmıştı (Pantık, 2021: 335, 401-403, 410-12).

Atik Valide Sultan Vakfı, 1708 yılına kadar *icâre-i vâhide* ile kiraya vermekte olduğu Çemberlitaş Hamamı'nı acil nakit ihtiyacı için aynı sene Baltacılar Kethüdası Hacı Ali Ağa'ya 1.560.000 akçe muaccele alarak *icâreteyn* usulüyle kiraya vermeyi tercih etti. Alınan muaccele, vakfın cari yıl gelirine %26,78 oranında muazzam bir katkı sağlamıştı. Mutasarrıfın varis bırakmadan ölümü üzerine mahlul olarak vakfa geri dönen taşınmazın ihalesinden 1731'de 1 milyon akçenin üzerinde ve vakfın toplam gelirine %21,50 oranında katkı sağlayan ikinci kez muaccele alındı. Mutasarrıf Hatem Kadın'ın 43 yıl sonra 1779'da ölümüyle Çemberlitaş Hamamı üçüncü kez mahlulattan vakfına döndü. Bu sayede vakıf, aynı taşınmazdan üçüncü kez muaccele aldı. 1819'da 3 hissedardan birinin ölümüyle yeniden muaccele alındı. 1824'te ½ hissenin mahlulat muaccelesinden 21.000 kuruş tutarında yeni nakit girişi sağlandı. 1824 itibarıyla hamamın piyasa değeri 5 milyon akçeye yükselmiş oluyordu. Böylece Atik Valide Sultan Vakfı, Çemberlitaş Hamamı'ndan 1708-1824 yılları arasında cari yıl gelirine muazzam katkılar sağlayan, beş kez mahlul muaccele geliri elde etmişti (Pantık, 2017: 89-91).

Cedit Ali Paşa Vakfı, bu yöntem sayesinde 1796'da 696.600 akçe finansman sağladı. Ali Paşa Vakfının cari dönem gelirine %53,5 oranında katkı sağlayan bu miktar sayesinde vakıf, yıllar sonra ilk kez bütçe fazlası vermişti.¹⁹ Sokullu Mehmet Paşa Vakfı, bu yöntem sayesinde 1778'te bütçe gelirinin %22'si oranında yeni bir finansman sağlasa da bu yeni kaynak vakfı bütçe açığından kurtaramamıştı.²⁰ Faizsiz bir finansman kaynağı olarak *icâreteyn*, öz kaynakları bakımından zengin tüm paşa, ümera ve vezir vakıflarınca da uygulanagelmış en yaygın acil fon yaratma yöntemi idi.²¹

Diğer taraftan vakıfların *icâreteyn*li gayrimenkullerinden sağlanan mahlulat gelirleri de bu kapsamda düzenli iç finansman akışı sağlamaktaydı. Pek çok paşa ve selatin vakfı bu yöntem sayesinde mahlul kalan gayrimenkullerini dönemin piyasa şartlarıyla realize ederek dönem gelirlerine %10 civarında nakit girdi temin ediyordu.²² Öte yandan Süleymaniye, Sultan Bayezid, Ayasofya gibi gayrimenkul açısından zengin selatin vakıflarında bu oran çok daha yükseklerle çıkabilmekteydi. Örneğin Ayasofya Vakfı'nın mahlul muaccele gelirinin 1690'lı yıllardan 1820'lere kadar bütçedeki payı %60-70 aralığındaydı. Bu uzun süre boyunca mahlul muaccele varidatının cari gelire oranı, nadiren %50 altına düşmekteydi. Vakfın 12.489.878 akçe tutan 1760 yılı gelirinin 9.050.616 akçesi (%72,5), 4.852.694 akçe tutan 1785 yılı gelirinin 2.505.840 (%51,6) akçesi, 9.947.345 akçe tutan 1802 yılı varidatının 7.119.855 (%71,5) akçesi, 13.180.545 akçeye ulaşan 1818 yılı gelirinin 10.031.139 (%76) akçesi, mutasarrıflarının ölümüyle vakfa intikal eden taşınmazların piyasa değerinden gerçekleştirilen yeni *icâreteyn* sözleşmelerinden elde edilen muaccele girdisinden meydana gelmişti.²³

Öz Sermayenin ve Harcamaların Yeniden Düzenlemesi

Bu yöntem sayesinde sağlanan finansman, vakıfların gelir kaynaklarını artırmaya ve harcamalarda daralmaya gitmesine dayanır. En yaygın araç mukataa bedellerine ve kiralara zam yapmaktır. Diğer taraftan özellikle mali krizlerin süreklilik arz ettiği yıllarda gayrimenkullerin yeniden ihale edilmesiyle elde edilen muaccele gelirlerinde kayda değer bir artış söz konusudur. İhtimal ki böyle zamanlarda

19 BOA, EM, 26-125/104.

20 BOA, EM, 26-120/114.

21 İMÜF, Evkaf Müfettişliği, d. 246, 245, 280, 285, 288, 296, 310, 387.

22 Örneğin Hamidiye Vakfı bu yöntem sayesinde 1815 (1230) mali yılında mahlul muaccele satışından 57.000 kuruş nakit sağladı. Bu kaynak cari gelirin %10'nunu meydana getiriyordu. Ayrıca Laleli Vakfı, Ağustos 1824-Ağustos 1825 dönemini (1240) kapsayan 1 yıllık süre içerisinde *icâreteyn*li taşınmazların mahlul hisse satışından 89.587,5 kuruş yeni muaccele gelirine kavuştu. Bu tutar vakfın cari yıl gelirine %11 oranında katkı sağlamaktaydı. Sırasıyla bkz. BOA, Ev. HHM.d 8355; 8858.

23 VGMA, d. 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208.

vakıflar mahlul hisseleri daha sıkı takip ediyor ve bu sayede gözden kaçan bazı yeni kaynaklar ortaya çıkarılıyordu. Harcama dengesinde ise zorunlu giderler dışındaki tamirat harcamaları ile maaş ve vakıf evlatlarına yapılan galle fazlası ödemeleri, mütevellilerin yolluk, yemek gibi bireysel harcamalarında kısa süreliğine kesintilere gidiliyordu.²⁴ Mevcut kaynakların ve harcamaların yeniden düzenlenmesi yöntemiyle sağlanan finansmanlar kısıtlı ve süreliydi. Bununla birlikte fiyat artışları karşısında hızlı reaksiyon alan vakıflara sağladığı likidite, bütçelerin dengelenmesinde önemli katkılar sağlamıştır.

Vakıfların öz sermayesi konumundaki tarımsal mukataa gelirleri ile *icâre-i vâhide* ile işletilen kentsel kaynakların değerlerinin reel piyasa koşullarına adapte edilebilmesi vakıf kaynaklarının yeniden düzenlenmesi açısından önemliydi. 18. yüzyılın sonlarından itibaren enflasyonist baskıların yol açtığı fiyat artışları karşısında vakıflar, özellikle tarımsal kaynakları olan mukataa değerlerine zam yapmaya çalışmışlardır.

Bu bağlamda bir süredir mali sorunlar yaşayan vakıflardan Mihrimah Sultan-Rüstem Paşa ve kızları Ayşe Sultan vakıfları, 1792'te 22 adet mukataa biriminden 10'una zam yaparak 9.950 kuruş tutarında yeni kaynak yaratmış, böylece vakıfların mukataa geliri 82.230 kuruşa ulaşmıştı.²⁵ 1794 muhasebe döneminde 11 mukataa birime yapılan zamlar sonrasında elde edilen 9.300 kuruş tutarındaki yeni kaynak, mukataa gelirini 91.530 kuruşa yükseltmişti.²⁶ 1805'te 14 adet mukataa birimine %27 oranında yapılan zamlar sayesinde 31.025 kuruş kaynak sağlanmış ve vakfın mukataa geliri 145.305 kuruşa çıkmıştı. Bazı mukataa birimlerine uygulanan zam oranları %40'lara ulaşıyordu.²⁷ Dönem boyunca muhasebeleri incelenen tüm merkezi vakıfların mukataa birimlerini artan fiyatlar karşısında zam yapmak suretiyle güncellemeye yönelik hummalı bir çalışma içerisinde oldukları görülmektedir.

Yapılan zamlar bir taraftan vakıfların değişen piyasa koşullarına adapte olabilme kabiliyetini ortaya koyarken diğer taraftan dönemin yüksek enflasyonunu ve fiyat artış oranını göstermesi bakımından ayrıca önemlidir. Vakıfların artan fiyatlar karşısında aldıkları zam önlemleri vakıf kurumlarının çok alışıksız olmadığı enflasyonist baskılar nedeniyle birkaç yıl içerisinde hükümsüz kalmakta ve bu durum yeni zam güncellemelerini beraberinde getirmekteydi. Örneğin Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, 1795-1835 yılları arasında en büyük gelir kaynağı konumunda olan İncesu mukataa biriminin değerini en azından 8 kez güncellemek zorunda kalmıştı. Mukataa biriminin 1795'te 6.160 kuruş olan bedeli, aradan geçen 40 yılın sonunda %711,6 oranında artış göstererek 50.000 kuruşa yükselmişti. Benzer şekilde Mihrimah Sultan-Rüstem Paşa vakıflarının 1790'da 72.280 kuruş olan mukataa geliri, aradan geçen 30 yılın sonunda 1821'de %180 oranında artışla 201.800 kuruşa çıkmıştı. Mukataa bedellerindeki artış oranı 1820'ler ile 30'larda hat safhaya ulaşmış, %400'lere ulaşan bu artışlar sayesinde Sokullu Vakfı, Köprülü Vakfı, Mihrimah Sultan-Rüstem Paşa vakıfları, Merzifonlu Vakfı gibi son 40-50 yıldır mali sorunlar yaşayan pek çok vakıf, ilk kez bütçe fazlası vermeye başlamıştı.²⁸

Esham İhracı

Osmanlı maliyesinde bir iç finansman aracı olarak 1775-1860 yılları arasında uygulanan esham sistemi, esas olarak miri mukataalar üzerine kurulmuştu. Miri mukataaların yanı sıra sınırlı sayıda vakıf mukataaları da eshama dahil edildi. Şu ana kadar eshama bağlandığı bilinen tek vakıf mukataa örneği Atik Valide Sultan Vakfı'na ait olan Yeni-il mukataasıydı. İlk esham örneğinden kısa bir süre

24 BOA, EM, 26-127/101.

25 BOA, EM, 26-125/16.

26 BOA, EM, 26-125/82.

27 Örneğin Yenişehir Kazasına bağlı Yenice Mukataasının 16.000 kuruş olan geliri 6.640 kuruş tutarındaki %41,5 zam oranıyla 22.640 kuruşa, Bakraç mukataasının (Yenişehir) 10.500 olan geliri %41,5 oranındaki 4.360 kuruş zamlı 14.860 kuruşa, Hasan Baba mukataasının 10.000 kuruş olan geliri 4.150 kuruş zamlı 14.150 kuruşa, Menlik mukataasının (Karaferiye) 16.500 kuruş olan geliri %41,5 oranındaki zam sonrasında 23.350 kuruşa yükseltilmişti. BOA, Ev.HMH.d 7880; EM, 26-127/144.

28 BOA, Ev. HMH.d 7220, 7882, 8172, 8250, 5731, 8849; BOA, Ev.d. 9413, 9726; Evkaf Müfettişliği, 26-119/127.

sonra 1779'da esham sistemiyle satılan Yeni-il mukataasının 32.000 kuruşluk faiz geliri, 16 sehime bölünerek her biri 10.500 kuruş muaccele ile taliplilerine arz edilmişti. Ancak satıştan elde edilen gelir, mali sıkıntılar nedeniyle vakfın kasasına girmeden doğrudan Hazine'ye devredilmişti.²⁹

Vakıflarda esham uygulaması, bütçe fazlasının bir kısmı ceyb-i hümayûna giden darüssaade ağalarının kontrolündeki Haremeyn Nezaretine bağlı vakıflar ve sınırlı mukataalar için uygulanmıştır. Eshamın vakıflara sirayeti esham uygulamasının en canlı olduğu ilk 35 yıllık dönemde tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece 6 vakıfla ve yaklaşık 10 vakıf mukataasıyla sınırlı kalmıştır. Ancak 1810'lu yıllardan itibaren yeni esham satışlarıyla aslen vakıf mukataatı olan Hatice Sultan, Yavuz Sinan Efendi, Hayrettin Paşa, Maktul Mustafa Paşa, Hacı Muslihiddin, Haffaf Şemseddin, Firuz Ağa, Sultan Murat, Gazanfer Ağa, Gazi Evrenos Bey, Koca Mehmet Paşa, Yakup Paşa, Hoca Ataullah Efendi, Makbul İbrahim Paşa, Halil Paşa, Selçuk Sultan, Umur Bey ve Şeyh Muhyiddin Vakfı gibi çeşitli vakıflara ait onlarca vakıf mukataası sisteme dahil edilmiştir.³⁰

Atik Valide Sultan Vakfı'na ait Yeni-il mukataasıyla başlayan süreç, bu yıllarda Darphane-i Amire tarafından yönetilen Sultan Ahmet Vakfı'na ait İstanbul'daki bazı mukataalar ile devam etmiş, daha sonra Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ile eşi Fatma Sultan vakıfları mukataaları, Haremeyn Evkafına bağlı Birgi kazasındaki Bayındır, Ödemiş ve Pişrevli mukataaları, Haremeyn Evkafına bağlı Manisa'daki selatin vakıflarına ait Çakallı mukataası ve Hafsa Sultan Vakfı'na ait olan Urla mukataası ile Valide Handan Sultan Vakfına ait Birunabad (Bornova) mukataası, Sultan III. Mustafa (Laleli Vakfı) Vakfına ait İzmir yaş meyve gümrüğü (meyve-i ter gümrüğü) ve bağlı diğer iskeleler gibi vakıf mukataa birimlerinin bütçe fazlası gelirleri eshamla satılmıştır.³¹ Ancak, sayılan bu esham satışlarının muaccele gelirleri- İzmir Gümrüğü hariç- görece düşük kalmıştır.³² Örneğin Sultan Ahmet Vakfı, İstanbul'daki çeşitli mukataalar için her sehmi 1250 kuruş değerinde toplam 20 esham ihraç etmişti. Valide Handan Sultan Vakfı'nın Birunabad mukataası 1808 senesinde her biri 2000 kuruştan, 6 seneliğine 25 sehime satılmıştı. Böylece satışlar sonunda Birunabad mukataa eshamından 300.000 kuruş muaccele geliri sağlanmış olacaktı. Aynı sene İbrahim Paşa-Fatma Sultan vakıfları ile Haremeyn Evkafına bağlı Bayındır, Ödemiş ve bağlı mukataalarının faizi olan 156.048 kuruşluk bölümü, değeri ikişer bin kuruştan 6 seneliğine 78 sehime satışa arz edildi. Tüm sehimlerin satılmasıyla elde edilen muaccele geliri 936.000 kuruştı. Haremeyn vakıflarına bağlı mukataaların esham satışından elde edilen muaccele gelirinin bağlı bulunduğu Haremeyn hazinesine gitmesi beklenir. Ne var ki bu muacceleler, mali sıkıntılar ve sefer masrafları gerekçesiyle esham satışlarını yöneten Darphane-i Amire hazinesine gönderilmişti.

Laleli Vakfından yapılan esham satışlarında da aynı durum geçerliydi. 1810'lu yıllarda vakfın senelik 500.000 kuruş esham geliri bulunuyordu.³³ Laleli Vakfı'na ait İzmir meyve gümrüğü mukataası ile buna bağlı Eski ve Yeni Foça (Foça-i Atik ve Cedid), Urla, Karaburun, Ayvalık ve Kuşadası iskele gümrükleri 1808 yılının sonuna kadar iltizamla işletilmekteydi ve senelik 1500 kese geliri bulunuyordu. Bu mukataa biriminin 1785 yılına ait iltizam geliri 172.500 kuruştur. İltizam bedeli, 1797 ile 1808 yılları

29 Cezar, 1986: 82. Cezar'ın yaptığı hesaba göre tüm sehimler satıldığında 168.000 kuruş nakit sağlanmış olacaktı. 1784 tarihli bir muhasebe defterine göre Atik Valide Sultan Vakfına ait "Yeni-il Hassı ve Türkmenân-ı Halep ve Tevabii Mukataası"nın son iltizam bedeli olan 105.000 kuruş üzerinden 5,25 yıllık ihraç tavan haddiyle esham uygulandığı anlaşıyor. İltizam gelirinin 73.000 kuruşu "mâl-ı maktû" ve mâl-ı vakf ve bedel-i sürre ve ceyb-i hümayûn ve vezâyif ve masârifât-ı sâire" gibi çeşitli giderler için ayrılmıştır. Kalan 32.000 kuruş tutarındaki fazlalık/faiz, ikişer bin hisseler halinde 16 hisseye bölünerek satılmıştır. 1784 yılında aradan geçen 5 yılda hisse sahipleri 64'e yükselcektir. BOA. Ev. HMH.d 6490.

30 BOA, Ev.HMH.d 8984.

31 BOA, C. ML. 36-1611; C.ML. 343-14139; AE. SMST.IV. 3-429; 3-175; Ev.HMH.d 6490; 8126; 8268.

32 Laleli Vakfı, Sultan III. Mustafa (1717-1774) tarafından 1764 tarihli vakfiye ile kurulmuştur. Laleli Külliyesi'ne (1760-1764) atfen belgelerde umumiyetle bu isimle geçer. Vakfiyesi, VGMA, 642: 2/1.

33 BOA, Ev.HMH.d 8126; 8268.

arasında hiç değişmemiş, 195.000 kuruşa sabitlenmiştir.³⁴ Vakıf yönetiminin aldığı ani bir kararla 1808 yılında iltizam sisteminden vazgeçen vakıf, mukataa birimini kendisi emaneten yönetmiştir. Bu sayede bir önceki yılın iltizam ihalesinden sağlanan 195.000 kuruşun üzerine 183.112,5 kuruş fazla gelir toplanmıştır.³⁵ Ancak emanet yönetimi kısa sürmüş, 1809 yılında İzmir gümrüğü ve bağlı iskeleler mukataası eshama bağlanmıştır.³⁶ İzmir ve bağlı mukataalarının (Foça, Urla, Kuşadası, Karaburun iskeleleri) eshamla satışının gerekçesi para yokluğu ve sefer masrafları için acil nakit ihtiyacıdır. 1809 yılında çıkan ilk ferman, mukataanın 500 keselik faiz deneni fazlalığı için ruhsat veriyordu. Buna göre Laleli Vakfı'na ait olan ve senelik 1500 kese iltizam geliri olan İzmir meyve-i ter gümrüğünün hasılatından 1000 kesesi vakfa bırakılarak kalan 500 kesesi 6 seneliğine 75 sehimden satışa arz edilmişti. Bu sayede elde edilmesi planlanan 3000 kese (1.500.000 kuruş) muaccele, sefer masraflarına harcanmak üzere Darphane'ye teslim edilecekti.³⁷ Bir yıl içerisinde yeni esham ihracıyla eshama konu fazlalık 4500 keseye çıkarılmıştı. Bunun 3000 kesesi Tersane Hazinesi'ne verilmek üzere Darphane'ye gönderilmiş, 1500 kesesi ise esham faizlerinin ödemesine ayrılmıştı. 1810 muhasebe dönemine gelindiğinde esham sayısı 75'ten 275'e yükselmişti.³⁸ Vakıf, bu muhasebe döneminde her sehmi 1000 kuruştan 274 hak sahibine (1 hisse mahlul olmuştur) senelik 2 taksit ile 548.250 kuruş faiz ödemesi yapmıştı. Vakfın kasasına giren 900.000 kuruş esham gelirinden, 548.250 kuruş tutan faiz ödemesi çıkarıldığında 351.750 kuruş fazlalık ortaya çıkmaktadır. Esham sahiplerinden ölenlerin hisseleri mahlul (sahipsiz) sayılır ve vakfa dönerdi. Bu değer vakıf lehine artma eğilimi göstermiştir.³⁹ İlk esham ihracından itibaren aradan geçen 15 yılın sonunda %9 oranında 50.000 kuruşluk faizli hisse, mahlul olduğu gerekçesiyle vakfa döndü. Tüm zamanlar göz önüne alındığında yıllık mahlul dönüşler, muhtemelen beklentilerin aksine %1'in altında kalmış görünüyordu.

Vakıf mukataa gelirlerinin eshamla satılmasından elde edilen sonuçlar birkaç maddede özetlenebilir. Her şeyden önce şu hususun altını çizmek gerekir ki Haremeyn mukataalarının eshamla satılması talebi vakıflardan gelmemiştir. Bu talep 1766'dan itibaren bazı önemli Haremeyn vakıf mukataalarının idaresini, ihale ve gelirlerinin toplanması dahil tüm kontrolünü devralan Darphane'den gelmiştir. Dolayısıyla esham satışlarında vakıfların çıkarlarından ziyade Hazine'nin çıkarları düşünülmüştür. Vakıflara ait mukataaların eshamla satışından elde edilen muacceleler tersane, ordu ve sefer masrafı gibi çeşitli nedenlerle merkezi hazinenin acil nakit ihtiyaçlarında kullanılmak üzere Darphane-i Amire hazinesine teslim edilmekteydi.⁴⁰ Zaten vakıf esham satışları doğrudan Darphane tarafından yürütülüyordu. Bu açıdan vakıf mukataaların eshama bağlanmasından en karlı çıkan kurum hiç şüphesiz

34 Sırasıyla, BOA, Ev. HMH.d 6501; 7363; 7642; 7824; 782; 7994. İzmir mukataası genellikle saray görevlilerine, ihaleye çıkarılmadan tevcih yöntemiyle iltizam ediliyordu. Hassa hasekilerinden Mehmet Haseki, uzun yıllar mültetim olarak bu mukataayı yönetmişti. BOA, İE. HAT 5-496.

35 Laleli Vakfı'nın 1785 mali yılı 238.996 kuruş gelir, 150.474 kuruş giderle kapanmış, 88.522 kuruş bütçe fazlası elde edilmişti. 1797 yılı bütçesi 281.201,5 kuruş gelir, 230.503 kuruş masrafla 50.698,5 kuruş fazla vermiştir. 1801 yılı muhasebesinde gelir 311.239,5 kuruşa yükselirken, harcamalar 137.702,5 kuruşa kalmış ve böylece vakıf, 173.537 kuruş bütçe fazlasına ulaşmıştı. 1804 senesinin mali yılında toplanan 322.006,5 kuruş hasılatı nazarın 122.203 kuruş tutarında harcama yapılmış, böylece 199.803,5 kuruş bütçe fazlası elde edilmiştir. Gelirin emanet usulüyle toplandığı 1808 mali yılında hasılat 538.355 kuruşa yükselirken harcamalar tarafı da bir o kadar artarak 451.877 kuruşa yükselir. Görünürde bütçe fazlası 86.478 kuruştur. Vakıf, bu mali yılda mutat giderlerinin dışında ferman uyarınca 300 bin kuruşa yakın harcama yapmak zorunda kalmıştı. Muhasebede "zuhurat" başlığı altında sonradan ortaya çıkan, öngörülemez harcamaları ifade eden masraflara ilişkin olarak Tersane-i Amire hazinesine 105.000 kuruş, Ayasofya Vakfı mülhakatından bütünüyle yıkılan Galata'daki Ağa Camii'nin yeniden inşasına 135.000 kuruş, Boğaziçi'nde Küçük Göksu'da yeniden inşa edilen bir camiye 23.482,5 kuruşluk kaynak transfer edilmiştir.

36 BOA, HAT, 539-26634; BOA, C.ML, 166-6961.

37 "...masârifât-ı seferiyyeye tahsisân Darbhâne-i Âmire'ye teslim olunmak ve mahlûlâtı yine vakf-ı mezkûra ait olmak üzere...", BOA, HAT, 539-26634.

38 BOA, Ev. HMH.d 8126.

39 1814'te 402.626, 1815'te 446.979, 1816'da 450.931, 1825'te 554.450,5 kuruşa yükselmiştir.

40 Darphane-i Amire kurumunun merkezi hazineyi ikame eden yedek hazineye dönüşmesi ve alternatif fonksiyonları için bkz. Bölükbaşı (2013).

Darphane olmuştur. Darphane bu sayede kısa vadede yaklaşık 10 milyon kuruş tutarında ek finansman elde etmişti. Diğer taraftan uygulamadan en çok zarar gören taraf kuşkusuz vakıflardı. Eshamdan elde edilen muacceleler Darphane kasasına giderken, vakıflara hak sahiplerinin faiz taksitlerini ödeme yükümlülüğü bırakılmıştı. Vakıflara tahsis edilen kasrıyed, dellaliye ve mahlul hisse bedellerinin uzun vadede hiç de kârlı bir ortaklık olmadığı ortaya çıktı. Mukataa birimlerinin zamanla artan rayiç değerine kıyasla da uygulama uzun vadede vakıfların aleyhine işlemişti. Geline aşamada nispeten Haremeyn Evkafına bağlı sınırlı mukataalarda cari olan uygulama, vakıflardaki mali sorunlara çözüm üretmediği gibi krizi daha da derinleştirmişti. İşte bu aşamada esham sisteminin bazı sınırlarını ortadan kaldırarak Darüssaade ağasının nezaretindeki vakıflarla sınırlı kalmayan, çeşitli nezaretlerce denetlenen paşa, ümera ve selatin vakıflarını da kapsayarak vakıflardaki mali sorunlara etkili bir çözüm sunan, esası duaguy cihetlerinin borç tahvili olarak kullanılmasına dayanan yeni bir uygulama devreye girmiştir. İlk kez bu çalışmayla tartışmaya açılan yeni uygulamanın esası, vakıflara ait duaguy kadrolarının belirli koşullarda bir tür borçlanma tahvili gibi piyasaya arz edilmesiyle yüklü miktarda nakit finansman elde edilmesine dayanır.

Duaguy Cihetlerinin Borçlanma Tahvili Olarak Kullanılması (*vezâyif-i duâgûy tertibi-vezâyif-i evrâk-ı nakdiyye*)

Vakıf duaguy cihetlerinin bir nevi borçlanma tahvili gibi satılması yoluyla sağlanan yeni finansman yöntemi, Osmanlı vakıf kurumu tarafından geliştirilen, vakıflara oldukça esneklik ve yeni kaynak akışı sağlayan etkili bir çözüm yöntemidir.

Vakıf terimi olarak *duâguy*, vakıf kayıtlarında daha çok “*an cemâ’ât-ı duâguyân, eczâhân, cüzhân, duhân, tesbihhân, Tebârekehân, Mülkhân, Yâsinhân, İhlashân*” gibi adlarla karşılık bulan ve vakıflardan maaş ve ücret alan kadroların genelini tanımlamak için kullanılan bir kadrodur. Duaguyan sınıfı imam, müezzin, kâtip, cabi, müderris, aşçı, ekmekçi, tabip, meremmetçi, mektep hocası gibi tam zamanlı vasıflı çalışanlara nazaran genellikle dönemsel ve yarı zamanlı çalışan ve daha az ücret alan vasıfsız çalışanları ifade eder. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sayıları hızla artan, meslekleri temelde profesyonel dua okumak olan duaguyan grubu, toplumun sırtından geçinmeyi adet edinmiş, hazır yiyici bir zümre olarak umumiyetle eleştirilir (Yediyıldız, 2003: 79-82; Mustafa Nuri Paşa, 1980: 304-305; Barkan, 1966: 9; Pakalın, 1983: 479; İpşirli, 1994: 541-542). Vakıfların ana hizmet birimlerinde profesyonel kadrolarda istihdam edilenlerin dışında kalan duaguyan sınıfına ödenen paraların bir tür sosyal yardım ödeneği niteliği de bulunur.

Ana hizmet birimlerinde istihdam edilen vasıflı çalışanların dışında kalan ve çoğu zaman büyük vakıfların personel kadrosunun yarısını oluşturan cüzhan, müsebbihan, musallıyan, Yasinhan, tesbihhan vb. duaguyan kadrosu, vakıf personel sayılarının şişmesine neden olmuştur. Örneğin Atık Valide Sultan Külliyesinde 1582 tarihli vakfiye ile istihdam edilen 383 kişilik personel sayısı, 10 yıl sonra Medine, Kudüs ve Şam kentleri için tayin edilen 108 adet cüzhan kadrosuyla 591’e çıkmış, yaklaşık bir asır sonra 1696’da vakfiyedeki kadroya nispetle %76,50 artışla 676’ya yükselmişti (Pantık, 2014: 104-105). İstanbul’daki Sultan Bayezid Külliyesinin kuruluş aşamasında 1505’te 260 olan personel sayısı bir asır sonra 1620’de %80 oranında artarak 472’ye çıkmıştı.⁴¹ Fatih Külliyesinin kuruluşu sırasında 350 civarında olan personel sayısı tedricen artarak 17. yüzyılda 560’lara, Hafsa Sultan Vakfı’nın 124 olan çalışan sayısı 1633’te 212’ye, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın 200 olan çalışan sayısı 18. yüzyılın ortalarında peyderpey artarak 285’e yükselmişti (Unan, 2003: 135; Demirtaş, 2023: 374; Pantık, 2021: 378). Sultanlar ve üst yönetici sınıf tarafından kurulan bu nitelikteki merkezi vakıfların personel kadrosunun

41 BOA, MAD. d 5631, s. 58-70. Sultan II. Bayezid’in 911/1505 tarihli vakfiyesi için bkz. Çam-Pantık (2022: 209-225).

yarıya yakınını cüzhan, devirhan, tesbihhan gibi kadrolardaki duaguy sınıfı oluşturmaktaydı.⁴²

Duaguyan kadrolarında istihdam edilenlerin durumları başlangıçtan itibaren ana hizmet birimlerinde çalışanlara kıyasla farklı bir mahiyet arz ediyordu. Bu kadrolar yer yer vakıf mütevellisinin kontrolünde alınıp satılabilen istisnai kadrolardı. Hiç şüphesiz kadroların bir kısmı, zor durumdaki bireylere bir nevi sosyal güvenlik ödemesi yapılabilmesinin meşru zeminini teşkil ediyordu. Kadroların bir bölümü sosyal yardım amaçlı kullanılırken ekonomik sorunlarla birlikte bunlar 18. yüzyılda artan oranda müteveli, câbi, kâtip, müteveli kaymakamı, nazır gibi idarecilerin aileleri, akrabaları, yakinen tanıdıkları kişiler ile vakıf evlatlarına ek gelir sağlamak için kullanılmaya başlandı. Böylece 18. yüzyılda onlarca vakıfta duaguy, devirhan veya ihlashan gibi vakıf personel kadrolarında tamamı beratla atanan çok sayıda kadın çalışan istihdam edilmeye başlandı. Merzifonlu Vakfı gibi bazı vakıflarda bu istisnai kadrolardan maaş alan kadın sayısının oranı yer yer %40'lara ulaşmıştı. Elbette bu kişiler gerçekte kadronun gerektirdiği görevi ifa etmiyordu. Ekonomik sorunlar vakıfları daha radikal çözüm bulmaya iterken, duaguyan kadroları en yoğun suistimallerin yaşandığı tartışmalı bir konu haline gelmişti.⁴³

Vakıf çalışanları içerisinde en kalabalık personel gruplarını oluşturan duaguy kadroları, yaşanan ekonomik sorunlardan mütevellit, 18. yüzyıldan itibaren artan hızla, kadro sahipleri öldükçe (mahlul) bir daha yerine atama yapılmamak üzere "vakıf-mande" (vakfa kalmış) edilmeye başlandı. Sonraki süreçte III. Selim, vakıflarda yaşanan ekonomik problemleri ve suistimalleri gerekçe göstererek duaguy atamalarını kesin surette yasakladı.⁴⁴ Daha önce vakıf müteveli temessüklerinin yeterli olduğu duaguy atamalarında yetki ve sınırlar 1211/1796 yılında çıkartılan daha kapsamlı bir düzenleme ile tüm vakıfları kapsayacak şekilde genişletilerek bu cihetlerin satışına ruhsat verildi. İleriki yıllarda duaguayların borç tahvili olarak kullanılmasına ve kadro atamalarında sıklıkla atf yapılan bu düzenleme ile atamalar ve kadro ihdaslarına dair tüm yetki sultana bırakıldı.⁴⁵ Bu sayede vakıflar, belirli kadrolara maaş ödemesini askıya aldı. Son tahlilde bir tarafta çok sayıda boş (mahlul) duaguy vezâyif kadrosunun birikmeye başladığı, diğer tarafta devasa bütçe açıklarının ortaya çıktığı bir aşamada bu kadroların bir tür borç tahvil senedi olarak kullanılması gündeme gelmiştir.

Duaguy kadrolarının vakfiyede belirlenen akçeye dayalı kadim yevmiyelerinin, günün piyasa koşullarına uygun bir seviyeye getirilerek "muaccelle" adı verilen peşin bir meblağ karşılığında özel şahıslara satılması, *duaguy cihetlerinin borçlanma tahvili olarak kullanılması* sisteminin özünü oluşturur. İhraç edilen duaguy cihet hissesi, vakfiyede kayıtlı olan duaguy yevmiyelerini aşamaz, dolayısıyla vakıflar piyasaya sınırlı sayıda tahvil arz edebilirdi. Hangi vakfın ne kadar borçlanma tahvili arz edeceği, evkaf müfettişliğinin düzenlediği detaylı bir rapordan sonra sorumlu nazırın telhisi ve arzıyla fermanla belirlenir, böylece duaguy tahvil ihraçları sermayeye gereksinimi ve ödeme kapasitesi bulunan vakıflarla sınırlı sayıda tutulurdu. Her duaguy borçlanma tahvili uzun bir ön inceleme sonucunda ancak fermanla düzenlenirdi.⁴⁶ Bir kez ruhsatla hak kazanılan duaguy yevmiye tertipleri tek seferde piyasaya arz edilmez, vakıfların mali durumlarına ve arz koşullarına göre tüm payların satılması 5-10 yılı bulabilirdi.

42 Örneğin Sultan Bayezid Vakfı'nın İstanbul'daki külliyesinin H. 1029-1030 (M. Mart 1620-Mart 1621) tarihli 1 tam yıllık muhasebe defterine göre vakıfta 575 kişi istihdam ediliyordu. Defterde Bursa ve Selanik'teki vakıf yapılarında görevli 103 kişi dışında, 472 kişinin maaş ödemeleri ayrıntılı bir şekilde kaydedilmiştir. Bu sayının 234'ü (%49,57) çeşitli duaguyan kadrolarında istihdam edilmişti. 1670 yılında Atik Valide Sultan Vakfında bu oran %45,53'tü. Medine ve Kudüs için görevlendirilen ve maaşları sürre alayları ile gönderilen 108 cüzhan bu sayıya dahil değildir. 1690'lı yıllarda Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Gazi Hüseyin Paşa, Ankebut Ahmet Paşa gibi paşa vakıflarında bu oran %50 civarındaydı. Sırasıyla bakz. BOA, MAD.d 5631; BOA. MAD.d 1781; BOA. EV. HMH.d 830; VGMA, 610: 205/243; VGMA, 742: 221/91

43 Vakıfların istihdam stratejileri, kadın çalışanlar ve kadrolar üzerinden yürütülen çeşitli kurumsal yolsuzluklar için bkz. Pantık (2021: 393-398).

44 Evkaf Müfettişliği, 301. Bunun arkasında III. Selim'e sunulan islahat layihalarından Defterdar Mehmet Efendi'nin raporu özellikle etkili olmuştur (Çağman, 2010: 11-21).

45 BOA, HAT, 305/18018; 255/14513.

46 Örnek bir ferman için bkz. Ek-Belge-1.

Bu sayede fiyat istikrarı korunarak arz-talep dengesi sağlanıyordu. Sınırlı arz, talep fazlalığını yaratmış olmalıydı. Nitekim vakıfların duaguy cihetlerini satarken hiç sorun yaşamadığı ve piyasada satışa konulan hisselerin özellikle sarraf, mültezimler ve kadınlar arasında rağbet gördüğü anlaşılmaktadır.⁴⁷ Kadın veya erkek, Müslüman veya gayrimüslim, askerî veya reâyâ tüm Osmanlı tebaası duaguy cihti satın alabilirdi. Bununla birlikte vakıf duaguy borçlanma tahvillerinin daha çok vakıfların finansal etkileşim içerisinde olduğu sarraf, mültezim veya daha üst gelir düzeyinde şahıslar ile vakıf yönetiminin yakın çevrelerine münhasır olduğu gözlemlenmektedir. Faizli borç senedi mahiyetindeki duaguy kıymetli evrakının faiz geliriyle birlikte üçüncü kişilerce alım satımı, ipotek olarak kullanılması mümkündü.⁴⁸ Duaguy borçlanma tahvilleri genellikle 1 yıllık vadeyle arz ediliyordu. Yatırımcı ödemeyi taksitler halinde değil, vade sonunda defaten alırdı. İhraç edilmiş tahvillerin nominal değeri, vade tarihinde defaten veya vade içerisinde taksitler halinde ödeme ile ihraççı vakıf tarafından geri alınabilirdi. Dahası duaguy tahvilleri ihraççı vakfın veya yatırımcının talebi doğrultusunda vakfın bütçesi elverdiği ölçüde kısmen veya tamamen erken itfa edilebilirdi. Diğer taraftan *icâreteyn* ve *esham* pratiklerinde olduğu gibi vâris bırakmadan ölen hak sahiplerinin duaguy borç tahvilleri vakfına rücu ederdi.

Yatırılan muaccelenin bedeli satışa konu duaguy cihetinin yevmiye değeriyle belirleniyordu. Daha önce *vakıf-mande* edilmiş yani ilgili kadroya bir daha atama yapılmamak üzere vakfa döndürülmüş yevmiye 5 akçe ücretli 10 adet cüzhan kadrosunun bu sistem kapsamında satışı örneğini ele alalım: Burada öncelikle akçe üzerinden ödenen kadim maaşların rayicinin tespiti yapılıyordu. Yevmi akçelerin rayiç değerini ihraççı vakıf ve piyasa koşulları belirliyordu. Nitekim 1790'lı yıllarda ortalama 35 kuruş olan bu değer yeni yüzyılın ilk yıllarında 40, 1810'lı yıllarda 50 kuruşa yükselmiş ve ilerleyen yıllarda büyük oranda bu değer korunmuştur. Örneğimize geri dönersek, bu durumda vakıf 10 adet cüzhan kadrosu için 50 akçelik (5x10) bir duaguy cihetinin her akçesini piyasaya 50 kuruştan arz ettiğinde toplam 2.500 kuruşluk (50x50) bir *muaccele* gelirine ulaşmış oluyordu. Diğer taraftan 2.500 kuruş muaccele ödeyerek duaguy borç tahvilini satın alan kişi, arza konu anapara kendisine ödeninceye kadar her yıl %8 oranında 200 kuruş tutarında bir gelire hak kazanmış oluyordu. Duaguy cihetinin ihraç tavanı diyebileceğimiz bu oran satışa arz edilen hisselerin hacmine, vakfın geri alım kapasitesine veya acil nakit ihtiyacına bağlı olarak değişmekle birlikte sistemin uygulamada kaldığı yüz senelik dönemde %6-10 civarında kalmıştır. Duaguy borç tahvil ihracı uygulaması, *esham* ve *mâlikâne* tecrübelerine benzer şekilde kısa vadede vakıflara muazzam nakit sağlamıştır. Sistemin en büyük avantajı yüksek nakde düşük faizle erişim sağlamasıydı. Yer yer vakıfların cari gelirinin %50'sine ulaşan finansman akışı, kriz dönemlerinin atlatılması ve böylece vakıfların sürekliliklerini devam ettirmesine destek oluyordu. Duaguy kıymetli evraklarının bakiyeleri (*vezâyif-i evrâk-ı nakdiyye*) 1911/1329 senesinde yapılan bir düzenleme ile son hak sahiplerinin elindeki tahvillerin akçe başına 20 kuruş bedel biçilerek Evkaf Nezareti tarafından satın alınmasıyla kaldırıldı. İtfa edilen tahviller için hak sahiplerine ödenen 2.367.300 kuruş, istikraz suretiyle kapatılabilişti (*Düstur*, 1330: 352; İbnülemin Mahmud Kemal, 1335: 230).

Uygulamaya dair bazı somut örneklerin incelenmesi, bu çalışmayla ilk kez tanımlanan ve akademik alana taşınan konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Duaguy borçlanma tahvil ihracı uygulaması

47 Örneğin Köprülü vakıflarından 1798 yılında satılan 22 vazifenin yarısı kadınlar tarafından satın alınmıştır. Diğer taraftan 1812 yılında 6 farklı sözleşme ile piyasaya arz edilen 1429 duaguy yevmiye cihetini (1429x50) 71.450 kuruş muaccele karşılığında satın alanların tamamı Kostanti, Andon ve Yosef adlı sarraflardı. BOA, Ev.HMH.d 6557, s. 77/81; BOA, Bab-ı Defteri, HMH.d. 21672-A, s. 31-33.

48 Evkaf Müfettişliği, 332, s. 27, 17, 46. Örneğin Köprülü Mehmet Paşa ile Fazıl Ahmet Paşa Vakıfları, 1813 yılında, daha önce faizle borç aldıkları Lonça binti İşkerlet adlı kadına borca karşılık beheri 45 kuruş hesabıyla 130 akçelik duaguy cihetini ipotek göstermiş ve böylece 5.850 kuruş finansman sağlamıştı.

ilk kez 1798’te Köprülü Mehmet Paşa ile oğlu Fazıl Ahmet Paşa vakıflarıyla başlamıştır. Bunları sırasıyla Sokullu Vakfı ile Mihrimah Sultan-Rüstem Paşa-Ayşe Sultan vakıfları takip etmiştir. 18. yüzyılın ikinci yarısında büyük bir mali ve finansal kriz sürecinde olan Sokullu Mehmet Paşa ile eşi İsmihan Sultan vakıfları, 1799 yılında 1200 adet duaguy cihetinin tahvil yoluyla satışına yönelik III. Selim’in onayını alır. Onayın akabinde M.-Z. 1214/Haziran 1799-Haziran 1800 mali yılını kapsayan 1 tam senelik muhasebe döneminde, ihraç izni verilen 1200 yevmiyenin 690 adedini ortalama 39,30 kuruştan 14 farklı kişiye satar.⁴⁹ Satış sonrası elde edilen ($690 \times 39,30 = 27.117$ kuruş) para, vakıf muhasebesinde, modern bütçelerde işletmelerin varlıklarının kaydedildiği aktifin karşılığı olan *asl-ı mâl/ani’l mahsûlât* bölümüne “bahâ-i cihât-ı duâgûyân, bâ hatt-ı hümayûn an cânib-i vakf furûht ve îrâd kayd şod” başlığıyla gelir kaydedilir. Tahvil sahiplerine (duaguy ciheti satın alanlar) yapılan ödemeler, muhasebenin *vuzi’a min zâlike* (toplam gelirden çıkarılanlar) başlığıyla listelenen ve vakıfların personel, imaret, tamirat vb. harcamalarını, borç ve faiz (murabaha/güzeşte) ödemelerini ihtiva eden bilançonun pasifine işlenirdi. Sokullu-İsmihan Sultan Vakfı, 690 duaguy yevmiyesinin 44 adedini beheri 40 kuruştan III. Selim’in çuhadarı Eyüp Ağa’ya, 16 Kasım 1799/17 C. 1214 günü satar. Bu işlem karşılığında vakfın aktifine 1760 kuruş finansman girişi yapılır. Muhasebenin gider bölümünde Eyüp Ağa’ya 17. C. 1214-30 M. 1215 arasındaki 7 ay 13 günlük süre için 82 kuruş ödenir. Yani Eyüp Ağa, 1760 kuruş ödeyerek sahip olduğu 44 duaguy borçlanma tahvili karşılığında vakıftan yıllık %8 getiri elde ediyordu. Cizyedar Ahmet ve Süleyman ağalar ilk arzdan en fazla duaguyan borçlanma tahvili alan kişilerdi. Bu ortaklar 15 Za. 1214 günü beheri 40 kuruştan 180 adet yevmiye satın alarak vakfa 7.200 kuruş ödemiş, bunun karşılığında 15 Za.1214-30 M. 1215 arasındaki 2,5 aylık dönemde yıllık %7,60 faiz getirisine denk 114 kuruş elde etmişlerdi. Nizamı Cedit defterdarının kethüdası Hacı İsmail Ağa 100, Sadık Efendi kızı Ayşe Hanım, Bekir Ağa, Mühürdar Derviş Ağa, Mehmet Arif kızı Zübeyde Hanım ise kırkar yevmiye satın almıştı.

Bir sonraki muhasebe döneminde (1800-1801) ihraç izni verilen duaguy borçlanma tahvilinden 448 adedi daha satılmıştır.⁵⁰ Ortalama 40,20 kuruştan satılan 448 yevmiye karşılığında vakfın kasasına giren para, 18.010 kuruştur. Zeliha Hanım tek başına beheri 40 kuruştan 200 yevmiye satın alarak arza konu tahvillerin yaklaşık yarısını almıştır. 12 adet hak sahibinden 8’i ve yevmiyelerin %72’si kadınlar tarafından satın alınmıştı. Ödemeler tarafında Zeliha Hanım’a, 7 Ra. 1215-Ca. 1216 arasındaki 14 aylık döneme ilişkin 738,40 kuruş ödenmişti. Böylece Zeliha Hanım 8000 kuruş ödeyerek satın aldığı 200 adet duaguy yevmiyesi için yıllık %7,9 oranında düzenli bir gelir elde etmekteydi. Diğer 11 hak sahibi de yıllık %7-%8 civarında getiriye sahipti.

Tablo 1’de 1776-1808 yılları arasında sürekli biçimde bütçe açığı verdiği görülen Sokullu Mehmet Paşa ile İsmihan Sultan vakıfları, 1800-1808 tarihleri arasında 4 kez borçlanma tahviline başvurmuştur. 1799-1803 arasında satılan 1200 adet duaguy borçlanma tahvilinden 47.731, 1803-1804 arasında 323 adet ikinci arzdan 13.566, 1806-1807 arasında 750 adet satılan üçüncü arzdan 30.000 kuruş finansman sağlanmıştır. Vakıf, 1807-1808 arasında fermanla alınan yeni ruhsat doğrultusunda 2.000 adet yeni duaguy borçlanma tahvili ihracına hak kazanmıştır. İlgili muhasebe döneminde ortalama 41,8 kuruştan satışı yapılan 1498,5 adet dördüncü arzdan 62.672 kuruş finansman sağlanmıştır.⁵¹

49 BOA, EM, 26-126/112.

50 BOA, EM, 26-126/157.

51 BOA, EM, 26-127.

Tablo 1. Sokullu Mehmet Paşa ve eşi İsmihan Sultan Vakıfları (Bütçeler)-Kuruş⁵²

Yıl	Gelir	Gider	Gelir-Gider Farkı	Farkın Gidere Oranı	Farkın Gelire Oranı	Defter
1733-1734	49.580,4	46.425,4	3.155	19,6	6,4	2774
1751	55.015	48.139,6	6.875,4	14,3	12,5	4792
1754	73.199	47.264	25.935	54,9	35,4	4948
1773	54.162,6	45.124,1	9.038,5	20,0	16,7	119-129
1774	58.681,8	37.644,1	21.037,7	55,9	35,9	119-49
1775	104.512,7	33.002,7	71.510	216,7	68,4	119-127
1776	26.065,9	46.141,6	-20.075,7	-43,5	-77,0	6030
1777	31.098,9	68.306,7	-37.207,9	-54,5	-119,6	120-23
1778	46.109,4	98.789,7	-52.680,3	-53,3	-114,3	6143
1782	61.597,4	82.660	-21.062,6	-25,5	-34,2	6352
1790	45.743,7	52.210,6	-6.466,9	-12,4	-14,1	124-67
1791	58.917,2	65.401,1	-6.483,9	-9,9	-11,0	6871
1793	56.138,2	57.252,1	-1.113,9	-1,9	-2,0	125-12
1794	54.540,6	57.806,3	-3.265,8	-5,6	-6,0	125-42
1795	42.345,6	44.153,6	-1.808,1	-4,1	-4,3	125-108
1796	53.414,9	59.172,6	-5.757,7	-9,7	-10,8	7238
1797	57.343,3	63.314,8	-5.971,7	-9,4	-10,4	126-17
1798-1799	77.106,5	106.473,0	-29.366,5	-27,6	-38,1	126-77
1799-1800	53.426,5	88.615,0	-35.188,5	-39,7	-65,9	126-112
1800-1801	118.483,0	134.708,5	-16.225,5	-12,0	-13,7	7595
1801-1802	59.676,0	82.005,5	-22.329,5	-27,2	-37,4	127-4
1802-1803	57.509,5	82.771,0	-25.261,5	-30,5	-43,9	127-37
1803-1804	91.163,0	108.032,0	-16.869,0	-15,6	-18,5	127-74
1806-1807	54.103,0	142.482,0	-88.379,0	-62,0	-163,4	127-167
1807-1808	120.579,0	187.081,0	-66.502,0	-35,5	-55,2	127-201
1808-1809	89.026,0	169.159,5	-80.133,5	-47,4	-90,0	8060

Bütçeleri 1770-1820 arasında, 50 yıldan fazla bir süre mütemadiyen açıkla kapanan (bkz. Tablo-2) ve tek çatı altında yönetilen Mihrimah Sultan-Rüstem Paşa ve Ayşe Sultan vakıfları da çözümü duaguy borçlanma tahvilinde arayan vakıflardandı. Bu vakıflar son yirmi yılın bütçe açıklarını sarraflardan %15-20 arasında değişen faiz oranlarıyla çekilen kredilerle kapatma uğraşındaydı. Ancak bu süreç vakıfların mali yapısında borcun borçla kapatıldığı, kaynakların önemli bir bölümünün faiz ödemelerine gittiği kısır döngüye yol açmıştı. İşte bu aşamada yönetim, daha uzun süreli ve düşük faiz oranıyla finansman bulmak için duaguy borçlanma tahviline başvurmuştur. İlgili vakıflara 3000 adet duaguy borçlanma tahvili arzına ruhsat veren 1802 tarihli fermanla, vakıfların içinde bulunduğu ağır mali tablo tüm çıplaklığıyla ortaya konulurken, sarrafa ve esnafa olan 180.000 kuruş civarındaki borcun öden-

52 1733-1798 yılları arası gelir-gider verileri orijinal kayıtlarda akçe ile 1798 sonrasına ait veriler ise kuruş cinsinden gösterilmiştir. Tabloda birlik olması amacıyla akçe cinsinden verilen değerler tarafımızca kuruşa çevrilmiştir. Hesaplama, vakıf muhasebe defterlerindeki rayiç değer gözetilerek 1 kuruş=120 akçe rayici esas alınmıştır.

mediği takdirde vakıfların bütünüyle yok olacağı esefle belirtiliyordu.⁵³ Vakıf yönetimi, 1800-1801 muhasebe döneminde, kendilerine tahsis edilen 3.000 adet duaguy borçlanma tahvilinin 2.487'sinin satışından 105.646 kuruş sermayeye erişim sağlamıştır. Borçlanma tahvilinin 2.000 adedi, bir süredir vakfın sarraflığını yapan ve vakıflardan 100.000 kuruş civarında alacağı olan Valide Hanı sarraflarından Hoce Evanis ile ortağı Yeni Han'da mesleğini icra eden Sarraf David'e satılmıştı. Tanesi 43,5 kuruştan satılan 2000 adet tahvile karşılık sarraflardan 86.666 kuruş finansman sağlanmış, kalan 487 tahvil ise Mihrişah Valide Sultan'ın kahvecibaşısı ile mütevellî Mehmet Tahir Bey tarafından beheri 39,9 kuruştan satın alınmıştır. Tüm hisselerin satışından elde edilen 105.646 kuruş tutarındaki finansman, vakıfların dönem bilançolarına %42,6 oranına ulaşan devasa bir katkı sağlamaktaydı. Finansman karşılığında vakfın hak sahiplerine ödediği yıllık faiz tutarı, dönemin %15-20 aralığındaki piyasa faiz oranlarına kıyasla oldukça düşük kalan, %7 oranında 7461 kuruştan ibaretti.⁵⁴

3000 adetten oluşan ilk tahvil ihracına konu anapara ve faizin ödemesini 1805 yılı itibarıyla tamamlayan ve bu sayede borçların itfasını gerçekleştiren vakıf, 1805-1806 muhasebe döneminde 3000 adetten müteşekkil ikinci borçlanma tahvil ihracına başvurmuştu. İlk tahvil ihracından elde edilen finansman 1800-1803 arasında mali yapıda bazı iyileştirmeler sağlasa da devam eden yıllarda gerek borçların itfası ve gerek diğer mali sorunların yol açtığı kriz nedeniyle, vakıf yine sarraf kredilerine bel bağlar duruma gelmişti. 1804-1805 mali yılı sonu itibarıyla vakfın, Sarraf Mercan ve Sarraf Agopcan'dan 10 aylık süre zarfında yıllık %20 faizle kullandığı 80.169 kuruş kredinin 13.361,5 kuruş tutan faizini bile ödeme kapasitesi bulunmuyordu. 1805 mali yılı sonu itibarıyla vakfın sarraflara anapara ve faizden kaynaklı toplam borcu 103.612,5 kuruşa yükselmışti. Diğer borçlarla birlikte bütçe açığı toplamı 138.561 kuruştı. Bu devasa borç yükü karşısında vakfa ikinci kez 3000 adet tahvil ihracı için ruhsat verilmiş ve borçlanma tahvillerinin tamamı 1805 mali yılı sonunda 5 farklı hak sahibine satılmıştı. Arza konu tahvillerden 2.302,5'i, tanesi kırk beşer kuruştan Sarraf Mercan'a, 244,5'i Mültezim Zeynelabidin Ağa'ya, 83'ü Rüstem Paşa Vakfı'nın Tekfurdağı mütevellî kaymakamına, 271'i esnaftan ismi belirtilmeyen bir kişiye beheri 50 kuruştan ve 99'u da mütevellî ile vakıf kurucuların soyundan gelen bazı kimselere tanesi 44 kuruştan devredilmişti. Tüm tahvillerin satışından elde edilen 136.256 kuruş tutarındaki finansmanın tamamı borçların kapatılmasında kullanılmış, buna rağmen vakfın bütçesi 2.305 kuruş açık vermişti.⁵⁵

Tablo 2: Mihrimah Sultan-Rüstem Paşa-Ayşe Sultan Vakıfları (Bütçeler)-Kuruş

Yıl	Gelir	Gider	Gelir-Gider Farkı	Farkın Gidere Oranı	Farkın Gelire Oranı	Defter
1769-1771	238.069,0	257.407,8	-19.338,8	-7,5	-8,1	2774
1772-1776	290.334,0	359.634,2	-69.300,2	-19,3	-23,9	4792
1789	94.671,0	116.053,5	-21.382,5	-18,4	-22,6	119-129
1790	87.067,0	126.558,0	-39.491,0	-31,2	-45,4	124-31
1792-93	97.949,5	155.083,5	-57.134,0	-36,8	-58,3	119-127
1793-94	100.748,5	163.736,5	-62.988,0	-38,5	-62,5	6030
1794-95	108.854,0	194.902,0	-86.048,0	-44,1	-79,0	120-23
1795-96	112.861,5	192.102,0	-79.240,5	-41,2	-70,2	6143
1796-97	122.510,0	185.173,0	-62.663,0	-33,8	-51,1	6352

53 BOA, EM, 26-126/204.

54 BOA, EM, 26-126/160, 120, 91; 26-127/34.

55 BOA, EM, 26-127/226-227.

Osmanlı Vakıflarında Kriz Yönetimi: Borçlanma Tahvili Uygulaması

1797-98	107.230,5	230.414,0	-123.183,5	-53,5	-114,9	124-67
1798-99	128.907,0	169.316,5	-40.409,5	-23,9	-31,3	6871
1799-1800	123.409,0	209.872,0	-86.463,0	-41,2	-70,1	125-12
1800-01	247.820,0	270.233,0	-22.413,0	-8,3	-9,0	125-42
1801-02	133.418,5	150.588,5	-17.170,0	-11,4	-12,9	126-195
1802-03	128.717,5	153.420,5	-24.703,0	-16,1	-19,2	125-108
1805-06	175.550,5	209.824,5	-34.274,0	-16,3	-19,5	7238
1806-07	82.286,0	169.039,5	-86.753,5	-51,3	-105,4	126-17
1808	210.989,0	299.601,5	-88.612,5	-29,6	-42,0	8008
1810	150.037,0	234.425,0	-84.388,0	-36,0	-56,2	8117
1822	297.017,0	190.177,5	106.839,5	56,2	36,0	8731

Yatırımcısına yıllık ortalama %8 faiz getirisi sağlayan duaguy borç tahvilleri, finansal sorunlar yaşayan vakıflar için can simidi olmuştur. Tahvil arzıyla elde edilen kaynaklar ekonomik sıkıntılar yaşayan vakıfların bütçelerine muazzam katkılar sağlamış, kriz dönemlerini aşmaya yardımcı olmuştur. Örneğin Sokullu Mehmet Paşa Vakfı, bu yöntem sayesinde 1799-1800 mali yılında dönem gelirinin %50,7'sine tekabül eden 27.117 kuruş, 1800-1801 mali yılında gelirin %15'ine karşılık gelen 18.010, 1806-07 yılında %55,4'üne tekabül eden 30.000, 1807-1808 muhasebe döneminde bütçenin %52'sini oluşturan 62.672 kuruş nakit para elde etmiştir. 1830'lara kadar aralıklara tahvil arzına devam eden vakıf, 1819 yılında cari yıl gelirinin yaklaşık %45'ine tekabül eden 40.000 kuruş ve 1829 yılında 13.000 kuruşluk kaynak sağlamıştır. Vakfın bütçe fazlası ile mahlul hisse toplamından 1830'da her akçesi 50 kuruştan satılan 800 adet duaguy ciheti sayesinde elde edilen 40.000 kuruş finansman, vakfın cari yıl gelirine %50 civarında katkı sağlamıştı.⁵⁶

İmparatorluğun en büyük vakıflarından olan Köprülü Mehmet Paşa ile Fazıl Ahmet Paşa'nın kurduğu Köprülü vakıfları da 18. yüzyılın ikinci yarısındaki mali kriz döneminde duaguy borçlanma tahvillerine başvurdu. Vakfın mütevellisi Mehmet Sait Bey'in 1798 yılında sunduğu arz üzerine, önce Evkaf Müfettişliğinin duaguy ihracına onay veren görüşü alınmış, daha sonra vakfın nazırı Şeyhülislam Mustafa Aşir Efendi'nin ilamı üzerine 1213/1798 tarihli fermanla vakfın borçlanma tahvili arzına ruhsat verilmişti.⁵⁷ Vakıf, ilk olarak her akçesi 40 kuruş hesabıyla 2780 akçelik duaguy borçlanma tahvilinin satışını gerçekleştirdi. Böylece tüm tahviller satıldığında vakfın kasasına toplam 111.200 kuruş tutarında finansman girişi olacaktı. Vakıf aynı yıl ruhsat verilen payların %46'sını piyasaya arz ederek 1798 yılında 41.419 kuruş (4.970.280 akçe) gelir sağladı. Bu meblağ Köprülü vakıflarının dönem gelirinin %33'ünü oluşturmaktaydı.⁵⁸ Bu ilk payların tamamının satılması 1806 senesine kadar devam etmiş, aynı yıl bu kez her akçesi 50 kuruştan arz edilmek üzere 1000 akçelik duaguy cihetinin arzına yönelik yeni bir izin alınmıştı. Köprülü vakıflarının mütevellileri Mehmet Asım ile Mehmet Tabip beylerin başvurusu üzerine Evkaf Müfettişliğinin raporu ve Şeyhülislam Ahmet Esat Efendi'nin ilamı sonucunda, vakfa ikinci tahvil arzı için yeni bir ruhsatname verildi.⁵⁹ 50.000 kuruşluk bu ikinci arzın satışı 1812 senesine kadar bitirildi, aynı sene içerisinde yine 50 kuruş hesabıyla üçüncü duaguy ciheti tahvil ihracına gidil-

56 BOA, Ev. HMH.d 8008, 8731; BOA, C.EV. 475-24008.

57 BOA, AE.SSLM.III. 207-12312. Evkaf Müfettişliği, Köprülü vakıflarının İstanbul'da tamir edilmesi gereken çok sayıda vakıf hayrat eserlerinin bulunduğunu, diğer taraftan vakıfta bu eserleri tamir etmek için bütçe fazlası bulunmadığını, hatta vakfın alınan borçları dahi ödeyemediğinden "duyûn-ı kesireye müstağrak" (borça batmış) olduğunu raporladıktan sonra vakfın duaguy cihetleriyle borçlanma tahvili çıkarmasına uygun görüş vermişti.

58 Sırasıyla, BOA, Ev.HMH.d 8060; İMÜF, Evkaf Müfettişliği, 387, s. 1/1; 387, s. 2/3.

59 BOA, C.EV. 108-5380. Teftiş raporunda söz konusu vakıfların Bozcaada'da bulunan iki adet cami ve mektebi ile İstanbul'daki çeşme ve sebillerinin bütünüyle harap olduğundan bahisle tahvil arzının gerekçeleri ortaya konulur. Diğer taraftan "... vakfeyn-i mezbûreynde asla galle mevcut olmayıp istidâneye muhtaç ve rible istidâne olunduğu surette..." denilerek vakıfta tamirat harcamaları için bütçe fazlası olmadığı gibi vakfın halihazırda faizle alınan borçlarla idare edildiği, faizli borçlanmaların ise öz sermayeye zarar verecek boyutlara ulaştığı raporlanır.

di. Tahvil satışından gelen 71.540 kuruş nakit para, tek başına 1812 yılının gelirine üçte bir oranında katkı sağladı.⁶⁰ 1816 senesinde her akçesi 50 kuruştan 2400 akçelik cihetin ihracına yönelik dördüncü bir ruhsat alındı.⁶¹ Bu cihetlerin satılmasıyla elde edilen para 120.000 kuruşa ulaşarak vakfın dönem gelirine %50 civarında katkı sağladı.

Kemankeş Kara Mustafa Paşa Vakfı, duaguy tahvil ihracına ilk kez 1806 yılında başlamıştı. Bu tarihten Evkaf Nezareti'nin (1826) kuruluşuna kadar geçen sürede, tespit edebildiğimiz kadariyla 333, 600 ve 300 akçeden müteşekkil üç kez yeni ruhsat alındı. İlk tahvil ihracına yönelik Evkaf Müfettişliğinin düzenlediği raporda, vakfın 12.270 kuruş tutarında faizli borcunun bütçe fazlası oluşmadığından ödenemediği ve vakfın uzun yıllar borçlanma yoluyla faaliyetine devam etmek zorunda kaldığı belirtiliyordu. Müfettişlik raporu, vakfın mali idaresinin sarraflardan çekilen istidane/borç kredileriyle yürütüldüğünü ortaya koyarken, diğer taraftan vakfa borçlanma tahvil ihracı yetkisi verilmezse mevcut durumun uzun yıllar bu şekilde süreceğini öngörüyordu. Sonuç olarak, müfettişlik raporu uygun görülmüş ve vakıf 1806 yılında borçlanma tahvili arz yetkisini alabilmiştir.⁶² Bu sayede alınan tahvil ihracı izniyle elde edilen 16.650 kuruş tutarın ardından, 1815 senesinde, mütevellî Mehmet Şakir'in vakıf kasasında bir akçe dahi para kalmadığı yönündeki serzeniş ve 1796 tarihli fermana atıfla vakıf-mande edilen 600 adet duaguy akçesinden her birinin 50 kuruştan ihraç edilmesi yönündeki talebi uygun görülerek ruhsatı yenilendi.⁶³ Böylece vakıf, 1806-1826 seneleri arasında 61.650 kuruş tutarında tahvil arzı gerçekleştirdi.

Duaguy cihetlerinin borç tahvili olarak kullanılması, başlangıçta genellikle mali sorunlar yaşayan Sokullu Mehmet Paşa-İsmihan Sultan, Köprülü Mehmet Paşa-Fazıl Ahmet Paşa, Rüstem Paşa-Mihrimah Sultan-Ayşe Sultan, Pertev Paşa, Cedit Ali Paşa, Sadrazam Mustafa Paşa bin Abdurrahman Paşa, Kemankeş Kara Mustafa Paşa gibi paşa vakıflarıyla sınırlıydı. Ancak toplumda oldukça rağbet gördüğü anlaşılan uygulama kısa sürede son derece popüler oldu. Sistemin yürürlüğe girdiği on yılın sonunda elde edilen nakit para tüm vakıfların iştahını kabartmış, böylece uygulamanın sınırları selatin ve diğer vakıfları kapsayacak şekilde hızla genişledi.⁶⁴ Örneğin Hamidiye Vakfı, 1812-1820 yılları arasında arz ettiği yaklaşık 30.000 duaguy ciheti borç tahvili arzından 1.2 milyon kuruş civarında nakit finansman elde etti.⁶⁵ Gülnuş Emetullah Valide Sultan Vakfı'nın Galata'da bulunan camisinin 1821'de tamir masrafı olan 15.110,5 kuruş tutarındaki finansman, vakfın Haremeyn Hazinesinde biriken duaguy akçesinin ihracıyla temin edilebildi.⁶⁶ Benzer şekilde Hatice Turhan Sultan'ın Çanakkale, Kumkale'deki camisinin 6.456,5 kuruş tutan masrafı, 1826'da arz edilen duaguy cihetinden karşılandı.⁶⁷ Haremeyn Nezaretine bağlı vakıflardan Fatma Sultan ile Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa vakıflarının cami, medrese, mektep ve sebilinin tamir masraf yekunu olan 257.463 kuruş

60 BOA, Ev.HMH.d 6557, s. 77/81; BOA, 21672-A, s. 31-33.

61 BOA, C.EV. 469-23701. Tahvil arzına yönelik alınan tüm ruhsatlar, Anadolu Muhasebesi defterlerine kaydedilerek merkezi kayıtlara işlenmekteydi.

62 BOA, E.EV, 102-5055.

63 BOA, HAT, 305/18018; BOA, C.EV. 330-16793.

64 Yemen Fatihi Gazi Sinan Paşa Vakfı mütevellisi Mehmet Abdülkadir'in sunduğu 1801 tarihli arzda, mütevellî vakfın tamirat harcamaları için nakit paraya ihtiyacı olduğundan bahsederek, daha önce 1796/1211 tarihli fermanla çeşitli vakıflara ruhsat verilen duaguy cihet ihraç yetkisi için kendi vakfına izin verilmesini talep eder. Sultan III. Selim, bu arz üzerine düştüğü "takrir mucibince tanzim olunsun" ifadesiyle onay verir. BOA, HAT, 255/14513. Şeyhülislam nezaretine bağlı Sultan Bayezid Vakfı hakkında çıkan 1808 tarihli fermanla Sultan Bayezid'in kızı Selçuk Hatun'un İstanbul'daki türbesi ve vakfın Siroz'daki camisinin tamiri için vakıfta para olmadığı gerekçe gösterilmiş ve neticede tahvil ihracına yönelik talep onaylanmıştır: "...evkâf-ı sâirede câri olduğu cihetle duâgûy vazifesi ihdâs ve erbâbına tevcih birle yedlerine bâ hüccet-i şer'î ahz ve vakf-ı şerîfe kaydolunarak iktizâ eden tamir ve termimin tekmlî zımnında vazife ihdasına...". BOA, HAT, 1362/53747.

65 1812'de 6667 akçe duaguy cihetinin her akçesi 40 kuruştan ihraç edilerek 266.680 kuruş, 1813'te 1667 akçe duaguy cihetinin arzından 66.680 ve 1814'te 266.660 kuruş finansman sağlanmıştır. 1815'te 10.000 akçelik duaguy ciheti ihraç edilirken, 1816'ta her akçesi 50 kuruştan arz edilen 3.359 akçelik duaguy cihetinden 167.950 kuruş nakit sağlanmıştır. Vakfın bu yöntemle topladığı paraların büyük bir bölümü, "masârifât-ı seferiyyeye tahsisen Darbhâne-i Âmire'ye" teslim edilmiştir. VGMA, Hamid Hân-ı Evvel Ahkâmı, 911, 912, 913.

66 BOA, İE. HAT, 6/582.

67 BOA, İE. HAT, 6/591.

tutarındaki finansman, 1828’de ihraç edilen duaguy cihetinden elde edilen para sayesinde ödenebildi.⁶⁸ 1830 senesinde Beşir Ağa Vakfı’na ait Kalenderhane Camii’nin 63.657 kuruş tutan tamirâtı da bu yöntemle sağlanan nakit akışı sayesinde ödenebilmişti.⁶⁹ Haremeyn nezaretinin kontrolünde Ayasofya Camii hazire-sinde bulunan Sultan Selim, Sultan Mehmet ve Sultan Murat türbeleri ile Fethiye Camii’nin tamiri için 1830 senesinde harcanan 23.046,5 kuruş tutarındaki nakit para, tahviller sayesinde elde edilen sermayeden karşılandı.⁷⁰ Fatih Sultan Mehmet, Sultan Selim ve Sultan Süleyman tarafından kurulan vakıfların (evkâf-ı selâse) 1830’larda büyük bir bölümü mukataadan oluşan yıllık hasılatı 200 milyon akçeye ulaşıyordu. Ancak bu devasa meblağa rağmen vakıfların gelirleri külliyyelerin mutat masrafları ile tamirat harcamalarını karşılamıyordu. Vakıfların nazırı sıfatıyla 1830 yılında sadrazamın Kapı Kethüdası Salih Efendi tarafından II. Mahmut’a sunulan bir arz, bu üç vakfa yeni kaynak yaratmak için son çare olarak duaguy borçlanma tahviline izin verilmesi hakkındaydı.⁷¹ Duaguy borçlanma tahviline yönelik çıkan bazı ruhsatlar, tahvil ihracı sonucunda elde edilecek paranın harcama yerini de belirliyordu. Örneğin 1820’de Hersekzade Ahmet Paşa Vakfı’na verilen 1960 adet duaguy ciheti ruhsatı, arz sonucunda elde edilecek 98.000 kuruş para için vakfın Keşan’da bulunan harap külliyesinin tamiri ile vakfın 10.000 kuruş tutarındaki faiz borcunu adres gösteriyordu.⁷² Burada incelenen örneklerin büyük bir bölümü İstanbul merkezli vakıflar olsa da sınırlı duaguy tahvil arzına zamanla taşradaki çeşitli vakıfların da dahil edildiği anlaşılmaktadır.⁷³

Özellikle selatin vakıfları tarafından art arda piyasaya arz edilen duaguy borç tahvilleri, arz fazlasından kaynaklı olarak 1830’lu yıllarda tahvillerin piyasa değerinin 40 kuruşa kadar düşmesine neden olmuştur. Büyük miktarda borçlanma tahvili talep edenler, daha düşük fiyatlar üzerinden duaguy borç senetleri satın alabiliyordu. Örneğin Evkaf Nezaretince yürütülen 1839 tarihli bir arz işleminde Sultan II. Mahmut Vakfına ait 20.000 akçelik duaguy ciheti 50 kuruştan halka arz edildi. Ancak kısa süre anlaşıldı ki, arza yeterli katılım sağlanmamıştı. Bu sebeple arz edilen duaguy cihetlerinin ancak %4,5’i alıcı bulabildi. Bunun üzerine arz fiyatı, yüksek talepte bulunanlar için 40, diğerleri için 45 kuruşa tenzil edilerek yeniden arz edildi.⁷⁴ Diğer taraftan tahvil fiyatlarının düşmesi tek başına arz-talep dengesini düzenleyememiş olmalı ki vakıf idarecileri, sistemi daha cazip hale getirmek için 40 yıldan bu yana %6-8 oranına sabitlenen tahvil faiz oranını %10’a çıkarmak zorunda kaldı.

Sistemin yaygınlaşmasıyla birlikte kuruluş sermayelerinde kayıtlı duaguy kadro cihetlerinin tamamını kullanan vakıflar için *ocaklık* uygulaması devreye alınmış, böylece uygulamanın kapsamı genişletilmiştir. Ocaklık sistemiyle vakıflara ait bazı mukataaların ihraç edilen duaguy tahvilleri için bir nevi karşılık gösterilmesi suretiyle yeni cihetler oluşturulmuştur. Bu bağlamda elindeki tüm boş duaguy kadrolarını ihraç eden Hamidiye Vakfı, 1815’li yıllardan itibaren Atik Valide Sultan Vakfı’na ait olan Yeni-il mukataasından ocaklık adıyla 20.000 kuruşluk yeni cihet ihdas ederek 1 milyon kuruş nakit sağlamıştır.⁷⁵

Diğer taraftan 1,5 milyon kuruşa ulaşan yıllık geliriyle, bütçe kapasitesi açısından 19. yüzyılın ilk çeyreğinde imparatorluğun en zengin vakfı olan Laleli Vakfı, duaguy tahvil ihracına 1812-13 yıllarında başlamıştı.⁷⁶ İlk olarak vakfa ait 10.000 akçelik duaguy ciheti, her akçesi 50 kuruştan yatırımcısına

68 BOA, HAT, 1444/59356.

69 BOA, HAT, 1651/47.

70 BOA, İE. HAT, 6/607.

71 Devrin padişahı II. Mahmut, bu talebi “Kaymakam Paşa, işbu tahrîrin manzûr ve meali ma’lûm-ı hümayûnum olmuştur. Mukâtaat nazırının ilamı mucibince duaguy tertibiyle tanzim ve tesviyesine ibtidâr olunsun” diyerek onaylamıştı.

72 BOA, HAT, 554/27403.

73 BOA, HAT, 1444/59381.

74 BOA, HAT, 553/27353.

75 BOA, Ev.HMH.d 8355. Yeni-il mukataası ile Selanik gümrüğünden ihraç edilen tahvillerin faiz ödemesi 1820’lerde 67.000 kuruşa yükselmiştir.

76 18. yüzyılın sonlarında 250.000 ila 300.000 kuruş civarında seyreden yıllık gelir, yeni yüzyılın ilk 10 yılında 500.000 kuruş seviyesini aşmış, 1810’da 1.372.536,5 kuruşa yükselmiştir. 1811-1815 yılları arasında bu seviyelerde seyreden gelir, 1816’da 1.540.506 kuruşa kadar çıkmıştır. BOA, Ev.HMH. d 6501; 7824; 7994; 8126; 8268.

yıllık %6 faiz getirisiyle satıldı. 1813 yılına ait muhasebe defteri, cihetlerin tamamının tek seferde satıldığını göstermektedir. Bu sayede vakıf, 500.000 kuruşluk bir finansmana kavuşmuş oluyordu. Vakıf muhasebe defterlerinden hak sahiplerine yapılan faiz ödemelerini yıl yıl takip etmek mümkündür. İhraç edilen tahvillerin faiz ödemesi hak sahiplerinin ölümüyle tedricen düşmekteydi. 10.000 kuruşluk ilk arzın ardından vakfın ödemesi gereken yıllık 30.000 kuruş tutarındaki faiz, 1824'te aradan geçen 11 yılın sonunda 666,5 hissenin mahlul olmasıyla 28.400 kuruş civarına indi.⁷⁷ 10.000 akçelik bu ilk duaguy borçlanma tahvilinin yanı sıra 1812'de vakfın Terkos ve Bergos adlı mukataalarından ocaklık adı altında toplam 9.492 akçelik yeni duaguy ciheti tertip edildi. Bunun 6.000'i Terkos mukataasından, 3492 yevmiyesi ise Bergos mukataasından ihraç edilmişti. Piyasaya her akçesi 50 kuruştan yıllık %6 faiz getirisiyle satılan paylardan elde edilen finansal kaynak 474.600 kuruştı. Bu finansman karşılığında Laleli Vakfı, Terkos mukataasından ihraç edilen borçlanma tahvilleri için hak sahiplerine yıllık 18.000 kuruş, Bergos mukataasından tertip edilen 3492 cihet için ise yıllık 10.476 kuruş tutarında faiz ödemesi gerçekleştiriyordu. 10 yıl sonra arz edilen payların %7'si (678 adet) mahlul olarak vakfa döndü. Hisselerin yıllık mahlul kalma oranı %1'in biraz altında gerçekleşmişti. Sonraki yıllarda artması muhtemel olan bu oran başlangıçta düşük kalmış gibidir. Diğer taraftan uygulama, artan fiyatlar ve yüksek enflasyon karşısında %6-8 gibi görece düşük ve sabit faiz oranıyla muazzam meblağlara varan finansmana imkân tanıyordu. Uygulamanın bu tür getirileri vakıfların niçin bu yöntemle rağbet ettiğini çok daha iyi açıklamaktaydı.

Evrak-ı Nakdiyye-i Vezâyif

Ocaklık usulüyle daha da büyüyen duaguy vazifesi borç tahvili ihraçları, vakıfları tedricen bir çatı altında toplayan Evkaf Nezareti'nin kurulmasına (1826) kadar devam etti. Nezaretin kuruluşunu müteakip, vakıfların bireysel tahvil ihraç yetkisi Evkaf Nezareti Hazinesi'ne geçmiştir. Maliye Hazinesi'nin 1840'ta 32.000 kese tutarındaki ilk *kaim* ihracından sonra vakıf duaguy tahvilleri "evrak-ı nakdiyye-i vezâyif" adıyla piyasaya sürülmeye başlamıştır.⁷⁸ Bu bağlamda ilk düzenleme 1845 tarihli'dir.⁷⁹ Yeni uygulamanın detayları dönemin Maliye Nazırı Musa Safveti Paşa ile Evkaf-ı Hümayun Nazırı Mehmet Hasip Paşa'nın karşılıklı ve çetin müzakereleri neticesinde yürürlüğe konuldu. Vakfın çıkaracağı tahvillere (evrak-ı nakdiyye-i vezâyif) Maliye Hazinesi'nin çıkardığı kaimeler gibi hak sahibine Maliye Hazinesi'nden nakit çekimler ile esham alımlarına karşılık olarak kullanabilme yetkisi verildi. İlk basılan vakıf kaimeleri, yatırımcısına %10 faiz getirisi sunuyordu. İlk etapta 3.000 kese tutarında (1,5 milyon kuruş) evkaf kaimesi ihraç edildi. Buna karşılık olarak vakıf mukataaları, maktuat ve esham muaccele gelirleri karşılık gösterilmisti. Yeni tip ilk vakıf "evrak-ı nakdiyeleri" darphane tarafından onar, yirmişer ve yüzer akçelik üç farklı türde, her akçesi ellişer kuruştan, bin adet 500 ve bin adet 5000 kuruşluk olarak basılmıştı. Bu ilk kağıtların faizleri dört veya altı ay aralıklarla yılda üç veya iki taksitte ödendi. 1845-46 yılları arasında bu yöntemle satılan 30.000 duaguy kıymetli evrakından 1.500.000 milyon kuruş muaccele elde edildi. Tahvillerin 20.000 akçesi Laleli Vakfı fazlasından 10.000 akçesi de Evkaf Hazinesi tarafından arz edilmişti. Yeni tip ilk vakıf tahvillerinin önemli bir bölümü üst düzey ulema ve bürokratlar ve onların aile efradı ile ticaret ve sarraf erbabı bezirgan tüccarlara satıldı. Mesela 1846'da her biri 50 kuruştan satılan 10.000 akçelik "duaguy evrak-ı nakdiyye vazifesinin" 4.000 akçelik bölümü Zekeriya Paşa'nın kızları Adeviyye, Cemile, Mihrişah hanımlar ile oğulları Mehmet Eşref, Osman Nuri, Mehmet Tevfik ve Behzat beyler tarafından satın alınmıştı. Mütebaki paylar, Muhtar

77 1813-1825 yılları arasındaki muhasebeler için bkz. BOA, Ev. HMH.d 8177; 8268 (1228, 1229, 1230 ve 1231 yıllarına ait 4 farklı muhasebe); 8858.

78 Bilindiği üzere Osmanlı Devleti tedavül aracı olmaktan ziyade iç borç ve mali tedbir aracı olarak ilk kaimeleri %12,5 faizle Maliye Nazırı Saib Paşa zamanında Haziran 1840'ta çıkardı. Kısa sürede %6'ya çekilen faizler, ikinci ve üçüncü tertip kaimelerle devam etti (Akyıldız, 2001: 2012-2015).

79 BOA, EV.d. 12338/2.

Paşazade Mahmut Bey, Müderris Mehmet Hayri Efendi (300 pay), Müderris Mehmet Hayri Efendi'nin annesi Zübeyde Hanım (200 pay), tüccardan Hacı İsmail Ağa (1500 pay), Hâcegân-ı Divân-ı Hümâyundan Seyit Mehmet Emin Efendi (1000 pay), Şeyhülislam Mekkizade Mustafa Asım Efendi kızı Şerife Tevhide Hanım (2 ayrı arzdan toplam 2.030 pay) gibi belirli bir grup arasında paylaşılmıştı.⁸⁰ İlk vakıf kıymetli evraklarından toplanan muacceleler, II. Mahmut'un Çemberlitaş'ta bulunan türbesinin inşaa masraflarının ödenmesinde kullanıldı.

Evkaf Nezareti'nin mutat masraflarına sarf olunmak üzere 1846'da her akçesi 50 kuruş hesabıyla yılda 3 taksitle geri ödemeli ve %10 faizli olarak 1000 kese değerinde yeni bir vakıf kaime ihracı yapıldı. Bu vakıf kaimeleri de binlik ve beş binlik olarak iki tür basılmıştı. Ancak bu kaimelerin çok azı doğrudan piyasaya arz edildi. Bunların önemli bir bölümü belirli bezirganlara hassaten kısa vadeli borçlanma tahvili şeklinde satıldı. Örneğin Bezirgan Alyon, satışa konu 200 adet beş binlik ve 500 adet binlik vakıf tahvillerinden 152 adet beş binlik ve 500 adet binlik tahvil satın aldı. Böylece Alyon, toplam 652 adet pay karışlığında Nezaret hazinesine 1.260.000 kuruş muaccelle ödedi.⁸¹

Evkaf Nezareti'nin kurulmasından sonra "vezâyif-i evrâk-ı nakdiyye", "evrâk-ı nakdiyye-i vezâyif", "evrâk-ı nakdiyye" ve "kaime-i nakdiyye" gibi isimlerle genişleyen duaguy vazife ihracı uygulaması, tedricen azalarak 1911'de ilga edilene kadar varlığını sürdürmüştür.⁸² Bununla birlikte duaguy tahvil senetleri altın çağını 1800-1845 yılları arasında yaşamıştır. Bu uygulama vakıflarda bir iç finansman kaynağı olarak oldukça etkin çözümler üretmiştir. Borçlanma tahvil ihracıyla sermaye artırımından elde edilen kaynaklar yeni bir işin, projenin, yatırımın veya büyüme hedeflerinin gerçekleştirilmesinin finansmanından ziyade kısa vadeli borçların ve ipotekli kredilerin kapatılması ile tamirat harcamalarının finansmanında kullanılmıştır. Çıkış gayesi ve piyasaya arz edilirken temel motivasyonu bu yöndedir.

Sonuç

18. yüzyılın sonlarına kadar büyük ölçüde klasik vakıf örgütlenmesini muhafaza eden Osmanlı vakıf kurumunun, 18. yüzyılın son çeyreğinde iyice belirgin hale gelen, genel bir mali buhran evresine girdiği anlaşılmaktadır. Vakıflar değişen mali koşullara ayak uydurmak ve böylece kurumsal devamlılıklarını teminat altına almak adına çeşitli mali stratejiler geliştirmiştir. Bu çalışma, yüzlerce vakıf muhasebesi ve borçlanma kaydının analiziyle, mali sorunlarla baş etmek zorunda kalan vakıfların kurumsal olarak kendi rezerv kaynaklarından yeni yarattığı iç finansmana ve kaynakların yetersiz, sermaye ve likidite sağlamanın sınırlı, harcamaların acil ve zorunlu olduğu durumlarda ise borçlanmanın zorunlu ve tek seçenek olduğu dış finansmana başvurduğunu ortaya koymaktadır.

Osmanlı vakıflarında 18. yüzyılın sonlarından itibaren yaygınlık kazanan finansal sorunların arka planında, dönemin ekonomik koşullarının yol açtığı dış etkenler ile doğrudan vakıfların idaresinden kaynaklanan çeşitli iç dinamikler belirleyici olmuştur. Bu iki bileşene eşlik eden bir doğal afet veya müruruzamanla ortaya çıkan yıkım sonrası bir tamirat veya yeniden inşa sorunu karşısında pek çok vakfın, onlarca yıla yayılan mali kriz dönemine girdiği ve kriz döneminin geliştirilen çeşitli stratejilerle aşmaya çalışıldığı tespit edilmektedir.

Vakıf duaguy cihetlerinin borçlanma tahvili olarak kullanılması, vakıfların iç finansman arayışında bulunduğu ve geliştirdiği en pratik, etkili çözümlerdendir. Bu yöntem, mali sorunlar yaşayan vakıflara düşük faiz oranıyla büyük miktarda finansman imkânı sağlamıştır. 1800-1845 yılları arasında altın çağını yaşayan duaguy tahvil ihracı uygulaması, vakıflara oldukça esneklik sağlayarak uzun vadeli kredi-

80 BOA, EV.d. 12423.

81 BOA, EV.d. 12338/4-7.

82 1911'de 20 kuruş bedel biçilerek Evkaf Nezareti tarafından satın alınarak itfa edilen paylar, Nezaretin çıkardığı bu ikinci tip tahvillerdi. Uygulamanın tedavülünden kaldırıldığı son senelerde Evkaf Hazinesinden pay sahiplerine yıllık 355.095 kuruş tutarında faiz ödemesi yapılmaktaydı (İbnülemin Mahmud Kemal-Hüseyn Hüsameddin (1335: 230).

lere erişimin önünü açmıştır. Öz sermayeden taviz verilmeden yaratılan bu yeni finansman yöntemi, mali kriz içerisindeki pek çok vakfın krizden çıkış anahtarı oldu. Diğer taraftan uzun vadede vakıflar, borç ödeme kapasiteleri ve krizler karşısında sergiledikleri dirençle sermayeyi korumanın bir yolu olarak oldukça dayanıklı olduklarını kanıtladılar.

Vakıfların ekonomik istikrarı doğal afetler, büyük veya beklenmedik harcamalar, gelirlerin azalması, yöneticilerin suistimalleri, devlet müdahalesi, varlıkların fiziksel olarak bozulması gibi çeşitli engellerle sürekli tehdit altındaydı. Vakıf kurumları gibi temelde bireysel bağışa dayanan bir kurum için sürdürülebilirlik, uzun ömürlülük ve devamlılık sürekli olarak yeni bağışlara veya eldeki mevcut kaynaklardan geliri artırmanın yeni yollarını bulmak anlamına geliyordu. Vakıfların borçlanma tahvili yoluyla elde ettiği finansman, kaynakların daha kârlı kullanımlara dönüştürülmesine yeni ve güzel bir örnekti. Sistemin girift yapısının, ileri düzeyde ekonomi bilimi tecrübesi gerektirdiği ortadadır. Zamanın ruhunu yakalayan bu tür yeni uygulamalar, vakıf hukukunun ve vakfiyenin kural koyucu, durağan ve statik yapısına adeta meydan okumuştur.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

A. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri (Ev.HMH.d): 830, 4731, 4563, 4495, 4792, 5411, 5332, 5538, 5677, 5727, 5739, 5845, 5909, 5932, 5963, 6030, 6143, 6185, 6352, 6408, 6490, 6501, 6552, 6557, 6567, 6697, 6729, 6793, 6856, 6871, 7061, 7094, 7220, 7232, 7238, 7367, 7430, 7432, 7523, 7636, 7595, 7734, 7777, 7824, 7828, 7862, 7882, 7928, 7994, 8015, 8008, 8060, 8083, 8126, 8140, 8172, 8177, 8250, 8268, 8308, 8355, 8378, 8449, 8641, 8664, 8719, 8731, 8801, 8849, 8858, 8877, 8930, 9078, 9168, 9358.

BOA, Bab-ı Defteri (Haremeyn Muhasebe Kalemi), HMH.d: 21672-A, 21641.

BOA, MAD.d 5631/ 58-70; 1781.

BOA, Evkaf Defteri (Ev.d.): 9413, 9726, 12170, 12238, 12423, 12715, 13617.

BOA, Evkaf Muhasebeciliği (EM), 118-127, 26-125/137, 26-119/127, 26-119/129, 26-120/23, 26-120/114, 26-125/104, 26-125/16, 26-125/82, 26-127/101, 26-127/144, 26-126/112-157, 26-126/204, 160, 120, 91, 26-127/34, 26-127/226-227,

BOA, Cevdet Maliye (C.ML): 36-1611, 343-14139, 166-6961.

BOA, Cevdet Evkaf (C. EV): 475-24008, 108-5380, 469-23701, 102-5055, 330-16793, 330-16793.

BOA, AE.SSLM.III. 207-12312.

BOA, HAT, 539-26634, 305/18018, 255/14513, 554/27403, 1444/59356, 1651/47, 1444/59381, 553/27353, 305/18018, 1362/53747.

BOA, İE.HAT, 5/496, 6/582, 6/591, 6/607.

B. İstanbul Müftülüğü (İMÜF)

İMÜF, Evkaf Müfettişliği, defter no: 246, 245, 280, 283, 288, 289, 296, 310, 311, 322, 326, 332, 339, 387.

C. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

VGMA, d. 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208.

VGMA, *Hamid Han-ı Evvel Ahkâmı*, d. 911, 912, 913.

VGMA, *Defter-i Evamir ve Gayrihi an Hazine-i İrad-ı Cedid* (381).

VGMA, *Defter-i Darphane-i Amire* (d. 396).

VGMA, *Defter-i Kuyudat-ı Darphane-i Amire ve Hazine-i Mukataat* (d. 1315)

VGMA, 610: 205/243; 742: 221/91.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahmet Cevdet Paşa (1991). *Tezâkir*. C. 1-12, Haz. Cavid Baysun, Ankara: TTK.

Akyıldız, Ali (2021). "Kâime", *İslam Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 212-215.

Barkan, Ömer Lütfi (1966). "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)". *Belgeler*, III (5-6), 1-479.

Barkan, Ömer Lütfi (1971). "Süleymaniye Camii ve İmaret Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilanço-su 993-994/1585-1586". *Vakıflar Dergisi*, (IX), 109-161.

- Barkan, Ömer Lütfi (1964). "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları". *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 1 (2), 235-377.
- Bölükbaşı, Ömerül Faruk (2013). *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay.
- Cezar, Yavuz (1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Cezar, Yavuz (1974). "Tanzimat'ta Malî Durum: 1840 ve 1841 Yıllarında Hazinesinin Gelir ve Gideri/1841 Yılı Kesin Hesabının Çıkarılmasına İlişkin Prosedür/Günün Mali Sorunları ve Meclis-i Vâlâ'nın Aldığı Kararlar". *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 34 (3-4), 291-342.
- Demirtaş, Hasan (2023). *Manisa Hafsa Sultan Vakfı: Akar, Hayrat, İstihdam*. Doktora Tezi. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.
- Düstûr* (1330). II. Tertip, III. Cilt, Dersaadet (İstanbul): Matbaa-i Osmaniye.
- Çağman, Ergin (2010). *III. Selim'e Sunulan Islahat Lâyhaları*. İstanbul: Kitabevi Yay.
- İbnülemin Mahmud Kemal- Hüseyin Hüsameddin (1335). *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâretinin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nuzzârın Terâcim-i Ahvâli*. İstanbul: Evkâf-ı İslamiye Matbaası.
- İpşirli, Mehmet (1994). "Duâgû", *İslam Ansikloidesi*. C. 9, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 541-542.
- Mustafa Nuri Paşa (1980). *Netâyicü'l-Vukûât*. III-IV, Haz. Neşet Çağatay, Ankara: TTK.
- Orbay, Kayhan (2017). "Imperial Waqfs within the Ottoman Waqf System". *Endowment Studies*, 1, 135-153.
- Orbay, Kayhan (2013). Account Books of the Imperial Waqfs (Charitable Endowments) in the Eastern Mediterranean (15th to 19th Centuries". *The Accounting Historians Journal*, 40/1, 31-50.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1983), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. I, İstanbul: MEB.
- Pamuk, Şevket (2017). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Şevket (2014). "Fiscal Centralization and the Rise of the Modern State in the Ottoman Empire". *The Medieval History Journal*, 17 (1), 1-26.
- Pantık, Ramazan (2024). "Borçlanma Stratejileri ve Sarraf Kredileri Bağlamında Osmanlı Vakıflarında Kriz Yönetimi (1750-1840)". *Belleken*, 88 (313), 845-898.
- Pantık, Ramazan (2017). "Osmanlı'da İcâreteyn Uygulaması Hakkında Yeni Değerlendirmeler". *Vakıflar Dergisi*, 48, 75-104.
- Pantık, Ramazan (2014). *Atik Valide Sultan Külliyesi (1686-1727)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Pantık, Ramazan (2021). *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakıfları: Yönetimi, Kentsel Gelişime Katkıları ve İktisadi Yapısı*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Çam, Mevlüt- Ramazan Pantık (2022). *Bursa Selâtin Vakıfları*. Ankara: VGM Yay.
- Unan, Fahri (2003). *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*. Ankara: TTK.
- Yediyıldız, Bahaeddin (2003). *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*. Ankara: TTK.

Ekler

Ek 1. Ferman Örneği (İstanbul Müftülüğü, Evkaf Muhasebeciliği Defterleri, 26-126-204).

Hâlâ Tezkire-i Evvel Ahmed Bey Efendi'nin rikâb-ı hümayûna takdim eylediği takrîri mefhûmunda nezâret-i hazret-i sadr-ı a'zâmîde olup öteden berü nezâreti tezkire-i sâni bulunanlar efendilere ihale olunan Çağalzâde Vakfı ta'bir olunur Rüstem Paşa ve Mihrimah Sultan ve Hâce Ayşe Sultan evkâflarının bi'l-meşrûta sâbık mütevellilerinin adem-i idârelerinden nâşi vakf-ı şerîfin sarrafa ve esnafa üç yüz bu kadar kese akçe duyûna giriftâr ve vakf-ı şerîf-i mezkûrun duyûnu tediye olmadığı surette külliyyen harap olacağı âşikâr olduğuna binâen vakf-ı mezkûrun bir sene idaresi ve duyûn-ı vakfın tediyesi bâ-hatt-ı hümayûn ve bâ-fermân-ı âli-şân mûma ileyh Ahmed Beyefendi'ye ihale buyurulup duyûn-ı mezkûrenin tanzimiyçün müceddeden bâ-hatt-ı hümayûn üç bin akçe duâgûy vazifesini ihdâs ve sarrafa ve ashâb-ı duyûna değer bahâsiyla furûht ve îrâd-ı vakf-ı mumâ ileyhimden kabz ve bir sene tamamına dek Üsküdar'da ve Tekfurdağında ve Sapanca'da vaki cevâmî' ve imâretleri masârifî ve vazîfeleri tamamem i'tâ olunarak idâre ve tamirat-ı su yolu ve sâiri hayratları tamiratı rû'yet ve şart-ı vâkıf-ı mumâ ileyhim icra olunarak cümle duyûn ve um'ur-ı vakf kemâ hüve hakkuhû himmem-i seniyye-i âlîleriyle te'diye olunup gerek sarrafa ve gerek esnafa duyûn-ı vakf olarak işbu muhasebe defteri nâtık olduğu üzere mumâ ileyh yedinde olan duâgûy vazîfesinden ve îrâd-ı vakıftan üç yüz on beş kese akçe yüz elli iki kuruş duyûn-ı vakf ashâbı yedlerine marifet-i şer'le tamâmen teslim ve yedlerinden hücec-i şer'iyeye ahz ve bir sene-i kâmile dahî vakf-ı mezkûrun cemi'-i masârifâtı ve vezâif ve tamirat-ı sâriesi ber-mûceb-i muhâsebe rû'yet olunup deyn-i vakf olarak yirmi iki bin bu kadar kuruş baki kalmakla on yedi senesi mukâtaâtı malından on altı senesine umûr-ı vakfı idare eyledikten sonra bâki kalacak fazladan işbu yirmi bin bu kadar kuruş dahî mütevellî-i kâimmakâmı olan Tahir Bey huzûr-i şer'le sarraf-ı vakfa eda etmekle bu surette zikr olunan vakıfların sarrafa ve sâir esnafa bir akçe deyni kalmayıp evliyâ-ı nü'amâ efendilerimizin himem-i seniyye-i veliyyi'n-nü'amaneleriyle zikr olunan evkaflar müceddeden ihyâ ve vakf-ı sâni oldukları ve duyûn-ı vakf için işbu takrîr-i âcizânemde muharrer muhdes olan üç bin duâgûy vazîfesinden iki bin beş yüz akçesiyle duyûn-ı vakf te'diyesi müyesser olup bakî kalan beş yüz akçesi dahî yine vakf mande olunmak şartıyla kaleminde kaydı tenzîl ve üç bin akçenin iki bin beş yüz akçesi ibkâ ve beş yüz akçesi vakf mande olunmak üzere hatt-ı hümayûn-ı inâyet-makrûn-ı şâhâne keşîdesiyle tekrar vakf-ı şerîfi ihyâ ve eğer bundan böyle mütevellî ve kâimmakâm bulunanlar vakf-ı şerîfi adem-i idâre ve müseyyibâne hareket ile duyûna giriftâr etmek lâzım gelür ise tevliyet ve kâimmakamlığı üzerinden ref' ve şart-ı vâkıf üzere evlâd-ı vâkıftan bir müdebberine ihâle olunmak ve beher sene muhâsebeleri nâzırları olan efendiler ve evlâd-ı vâkıf ve eşref-i mürtezika huzurlarında mârifet-i şer'le yegân yegân rû'yet olunup hilâf-ı hareket olunmamak ve işbu nizâm ile ma'allâhi Teâlâ düstûri'l-amel tutulmak için Anadolu muhasebesine ve defter-i vakf ve teftiş mahkemesi sicilline kayd olunup iktizâ eden mahallere ilmühaberleri verilmek bâbında takrîr olunmağın işbu takrîr rikâb-ı hümayûna arz ve isti'zâne olundukda takrîr mûcibince tanzîm oluna deyu mübaâek hatt-ı hümayûn-ı inâyet-makrûn-ı şâhâne şeref-rîz sudûr etmekle şeref-yâfte-i sudûr olan hatt-ı hümayûn mantûku üzere üç bin akçe duâgûy vazîfesinin iki bin beş yüz akçe kemâ-kân ibkâ ve küsur kalan beş yüz akçesi vakıf mande olmak şartıyla kaleminde kaydı mahallinden tenzîl olunup takrîrde muharrer nizâm-ı düstûri'l-amel tutulmak için Anadolu muhâsebesine ba'de'l-kayd ruûs-ı hümayûn kalemine ve cânib-i vakf-ı şerîfe ve evkâf müfettişi tarafına başka başka ilmühaberleri i'tâ olunmak deyu fî 20 Şevval sene 1216 tarihinde sâdır olan fermân-ı âlî mûcebince muhâsebe-i merkûmeye kayd olunub ruûs-ı hümayûn ve cânib-i vakf-ı şerîfe ilmühaberleri verilmekle evkaf müfettişi efendi tarafına işbu ilmühaber tezkeresi verildi. Tahriren fî't-târih-i m.